

הולוקפּטומָה – שואת יהודי שאלוניקי

"הולוקופטומה" שואת יהודי שאלוניקי

משרד החינוך והתרבות
מינהל חברה ונוער

יד לחברי תנועות הנוער
ציוניות בשואה ובמרי
המרכז להוראת השואה
תל יצחק
תשנ"ג

עורך ראשי:	עדנה לבינגר
פרק א':	סנדרין אלבאום – בוחניק
פרק ב':	דורון אברהם
פרק ג':	עדנה לבינגר
אוצר התערוכה:	איתמר וכסלר
בימוי הסרט:	ליאורה אייזנשטיין
מנהלת המכון:	איה בן נפתלי
יעוץ מדעי:	פרופ' דניאל קארפי, פרופ' מינה רוזן – אוניברסיטת תל-אביב
יעוץ פדגוגי:	אילה קמון – אוניברסיטת ירושלים בת שבע שביב – אוניברסיטת תל-אביב נילי בן עמי וצוות תכנים ותורנויות – מינהל חברה ונוער
עריכה לשונית:	חיה וטנשטיין-מאייר
הבאה לדפוס:	סימני דפוס בע"מ

הוצאת "משואה"

קבוץ תל-יצחק 45805

טל. 09-699997, 09-699563, פקס: 09-697410

תודתנו נתונה:

ארגון ניצולי מחנות ההשמדה יוון ושאלוניקי
ארכיון תמונות בית התפוצות
מחלקת ספרות ע"י – ארכיון השפות הספרדית והודית –
אוניברסיטת בראילן
מוזיאון לתולדות תל-אביב יפו

דברי פתיחה

קהילת שאלוניקי היא הקהילה הספרדית הגדולה ביותר שהוכחדה בשואה. אשמדאי הגרמני-הנאצי יצא להשמיד, להרוג ולאבד את כל היהודים באשר הם ולא עשה כל הבחנה בין יהודי ליהודי. יהודי אשכנזי או יהודי ספרדי — אחת דתו להמית. כל יהודי ששרד לאחר ההרג־רב הנורא הוא בבחינת אוד מוצל מאש. כל עם ישראל, באשר הוא, היה מועד להשמדה. כולנו, החיים כאן היום, הננו שרידי חרב. תחושה זו חייבת להינטע עמוק בלב הדור הצעיר הגדל ומתחנך במדינת־ישראל. תחושה זו היא אחד ממרכיביה החשובים ביותר של אחדות־ישראל. ההכרה באחדות ישראל היא גורם מרכזי לסולידאריות־יהודית. הלא כך כתב בנימין זאב הרצל, חוזה המדינה, בהקדמתו לספרו מדינת־יהודים: "עם הננו, עם אחד. ושונאינו יעשונו לעם גם נגד רצוננו". מכאן החשיבות החינוכית הרבה בעיסוק בתולדותיה ובגורלה של קהילת שאלוניקי, באשר באמצעותו עומד הצעיר על היבט חשוב זה בגורל עם־ישראל ומהותו.

תוך כדי לימוד עיוני וחוויתי של תולדות קהילת שאלוניקי יעמוד הצעיר על התשתית המשותפת לכל פזורי ישראל וקהילתיו השונות. השוואת אורח־חייה, תרבותה, מוסדותיה ואישיה של קהילת שאלוניקי לאלה של קהילות ישראל אחרות תעמיד את החניך על יסודות הקיום של עם ישראל בכל הדורות ובכל אתר ואתר. החניך ילמד על הקשרים הבלתי ניתנים, שהיו קיימים מאז ומתמיד בין קהילות ישראל השונות ועל ההשפעה ההדדית ביניהן. התלמיד ילמד להכיר ולהוקיר את מסירות הנפש של קהילות ישראל בגולה לשם שמירת התרבות היהודית, תורתה, חוקיה ואורח חייה ויעמוד על חשיבותם של אלה לקיומה של כנסת־ישראל בימינו. חשיבות קיומה, בטחונה ורווחתה של מדינת־ישראל העצמאית יובנו, הבן היטב, תוך הסתכלות מעמיקה בגורלן המר של קהילות ישראל בגולה. קהילת שאלוניקי המפוארת ראויה לשמש דוגמא ומופת לקהילות ישראל במדינת ישראל המתחדשת. יעמדו, אפוא, על הברכה אנשי "משואה", העוסקים במלאכת קודש חינוכית זו של הנחלת מורשת קהילות ישראל שהוכחדו לבני הדור הצעיר במדינת ישראל.

אברהם עודד כהן
מנהל מינהל חברה ונוער

"... ב־1911 בנוסעי לשאלוניקי ... ראיתי דבר שלא נראה בשום מקום בעולם: ראיתי עיר עברית, עיר העבודה העברית הראשונה בעולם... נמל שאלוניקי הוא נמל יהודי. המלחים הם יהודים, ולכן שבת הנמל ביום השבת." (ד. בן־גוריון כמכתב ל"י. עוזיאל, ב"זכרון שאלוניקי")

דברים אלה מבטאים אולי יותר מכל את אופיה הייחודי של הקהילה היהודית בשאלוניקי, קהילה בעלת מסורת יהודית מפוארת, ששורשיה במגורשי ספרד ופורטוגל, ואף לפנייהם, שנמחתה כמעט כליל בשואה. יהדות זו, קהילת שאלוניקי, עשויה היתה להיות גשר בין יהדות ספרד, טרם גירוש יהודי ספרד ופורטוגל, ליישוב היהודי המתחדש בארץ־ישראל. משהו מאותו ניחוח של הרחוב היהודי בשאלוניקי יכול המטייל למצוא היום ברחוב לוינסקי ובשכונת פלורנטין בתל־אביב, שהוקמו על ידי יהודי שאלוניקי שעלו לארץ־ישראל בתחילת שנות ה־30. תוכנית זו עוסקת בסיפורה של קהילה יהודית אחת — קהילת יהודי שאלוניקי שניכחדה ב"שואה". המפגש של בני נוער עם מוראות השואה יוצר לעיתים מחיצות של ריחוק ומבוכה. עוצמת האימה, מימדיה והיות האירוע חסר תקדים בתולדות האנושות מקשים על יכולת ההבנה שלנו. הניסיון החינוכי שנכש ב"משואה", המכון ללימודי השואה, מלמד כי באמצעות בחינה וחקירה של הדילמות שעמדו בפני הפרט והקהילה הבודדת ניתן ליצור אמפתיה והבנה של התגובות היהודיות בשואה. זאת ועוד, מכיוון שהווייה היהודית אנושית זו של קהילת שאלוניקי נמחתה, אנו נוטים להתחיל את החקירה במפגש בין הקהילה היהודית והכובש הגרמני ומתעלמים מהיות חיים טרם הכיבוש. המפגש של בני הנוער היום עם העולם שהיה מאפשר לעמוד על גודל האובדן.

בתוכנית לימודים זו בחרנו להתמקד ביהדות שאלוניקי, משום שבקהילה זו חיו מרבית יהודי יוון ומשום אופיה המיוחד. פתיחותה לסביבה מחד גיסא, והיותה מעוגנת במסורת היהודית מאידך גיסא. האוטונומיה שממנה נהנתה הקהילה והיותה רוב בשאלוניקי, עיצבו דמות יהודי השונה מסטריאוטיפ "היהודי הגלותי". בתוכנית זו יש משום הצבת יד לקהילה זו שכמעט כל בניה נרצחו במחנות ההשמדה הנאציים.

קורותיהם של יהודי שאלוניקי ממחישים את הגישה החינוכית של "משואה". לפי גישה זו יש לצקת תוכן ליום השואה במערכת החינוך על ידי הקדשת יום הזכרון בבתי הספר לעיון בנושא אחד באמצעות שילוב שיטות הוראה מגוונות וטכס התיחדות. עם זאת, יכולה התוכנית גם להוות נושא לימוד בפני עצמו.

הציר המרכזי המחבר בין כל פרקי התוכנית הוא הזהות היהודית השאלונית. זהות יהודית מגובשת וייחודית זו, שעל מאפייניה נעמוד בפרק העוסק ב"עולם שהיה", כמעט שלא נפגעה בתקופת הכיבוש הגרמני. יתכן שאפשר לראות בכך הסבר לאופן שבו התמודדה הקהילה עם הכובש הנאצי. באשוויץ נשללה ונרמסה זהות זו, ועם זאת נוצרה גם שם זיקה קבוצתית בין היהודים היווניים, שהחליפה את זו שאינה עוד.

מדריך למורה/למדריך/ה: – כללי

עבודת הכנה בבית
דיון במליאה (15-30 דק')

יחידת לימוד שלישית: "הולוקסטומה" – יהודי שאלוניקי באשוויץ
שיעור מבוא (45 דק')
צפיה בסרט וידיאו (25 דק')
שיחה במליאה (15-20 דק')
יחידה נוספת לבחירה: עבודה עצמית על קטעי עדויות כתובות (25 דק')
דיון במליאה (20 דק')

נושאים לעבודות תלמידים (ראה עמ' 64)

אמצעים:

חוברות למורה
תערוכה
מקורות: יומן אישי
סרט וידיאו
ספרי עזר

השיטה – כללי:

ביסודה תוכנית זו הינה מונוגרפיה. התלמיד יוצא למסע היכרות עם קהילה יהודית שאינה עוד. שלושת חלקי התוכנית עוסקים בזהות היהודית השאלונית בשלוש תקופות: טרם שואה – העולם שהיה, תקופת הכיבוש הגרמני ויהודי שאלוניקי באשוויץ. לפני התלמיד יובאו ארבעה אמצעי המחשה שונים: תערוכה, מקורות, עדויות וסרט. ארבעת אמצעי המחשה אלה שונים זה מזה הן מבחינה מהותית והן מבחינת האמצעים לניתוח ולעבודה שמפעיל התלמיד. במידה רבה בחירת סוג אמצעי ההמחשה מותאמת לאופיים של התכנים

מטרות:

1. להכיר קהילה יהודית עשירה וייחודית זו.
2. להביא למודעות את שותפות הגורל של העם היהודי.
3. לברר את הבעיות הייחודיות שנצבו בפני קהילה זו בימי הכיבוש והגירוש.
4. לעמוד על גודל האובדן האנושי והתרבותי.

קהל יעד:

– תלמידי החטיבה העליונה בבתי-הספר.
– מורים להסטוריה, מחנכים בכתות י"ב ומדריכים במסגרות בית ספריות וחוף בית ספריות: שעות מחנך, לקראת יום השואה, קורס במורשת יהדות המזרח, יום מוקד שכבתי ועוד.

היקף:

שלוש יחידות-לימוד הניתנות להעברה במסגרת של 6,4 שעות לימוד.

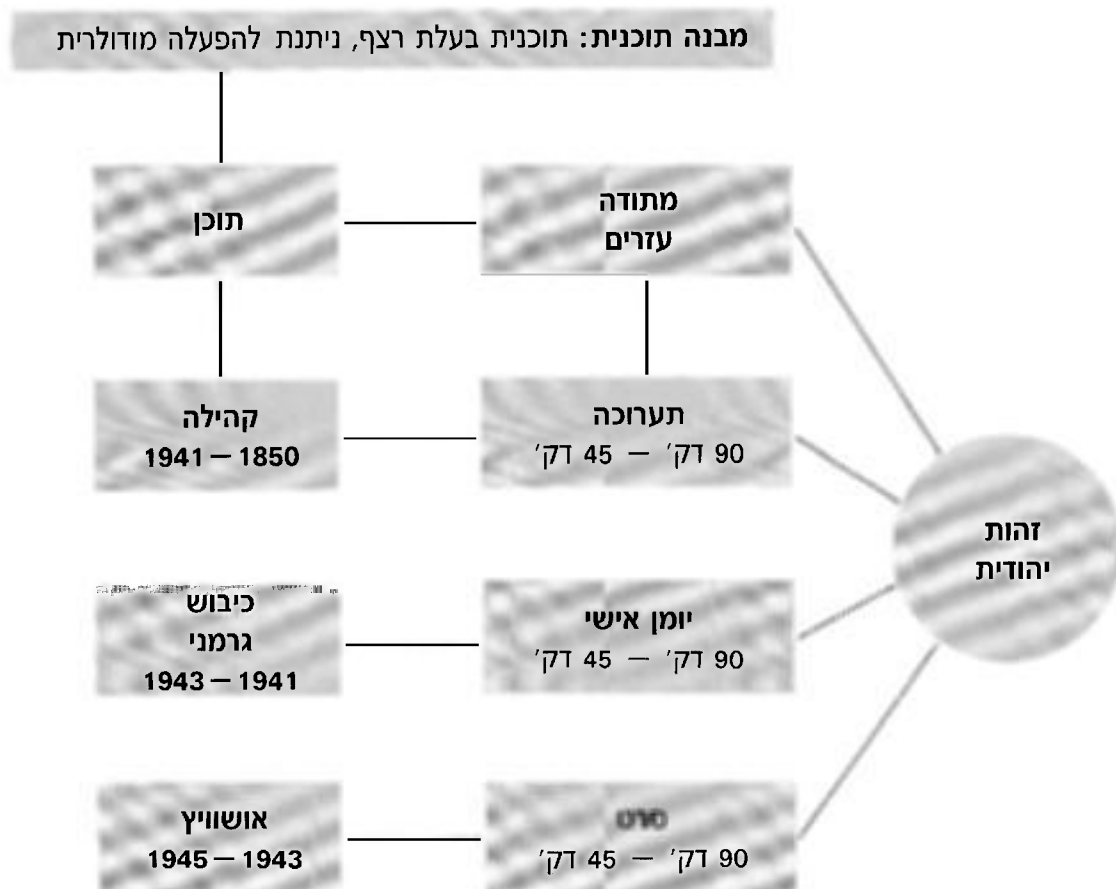
מבנה היחידות – כללי:

יחידת-לימוד ראשונה: "שאלוניקי עיר של יהודים" מבוא קצר (5-10 דק')
עבודה עצמית של התלמידים בתערוכה (30 דק')
דיון מסכם (15 דק')

יחידת-לימוד שנייה: "השבת השחורה" – שאלוניקי תחת הכיבוש הגרמני ועד הגירוש מבוא (10 דק')
מרכז למידה: עבודה בקבוצות על מקורות (30 דק') או

ההיסטוריים. למשל: אמצעי ההמחשה לפרק הראשון "שאלוניקי עיר של יהודים", נבחר להיות תערוכה, משום שדווקא המימד הוויזואלי החושי הוא זה החסר לאחר המלחמה. היכולת לשחזר ולעמוד על המאפיינים הייחודיים של קהילה זו נעשית דרך עיניו של התלמיד, כמשוטט בין אנשי הקהילה ומוסדותיה, מדפדף בעיתוניה ומטייל בנמלה של שאלוניקי. התערוכה פונה בעיקרה למימד החזותי המשחזר. המקורות והעדויות קרובים לדרך עבודתו של ההיסטוריון. ואילו הסרט מעניק מימד של כאן ועכשיו ועם זאת מרחק מסוים הנובע מעיסוק באושוויץ וביהודי שאלוניקי בה. כאן האנשים הניצולים מספרים את סיפורם, את סיפור אושוויץ. התוכנית ניכתבה באופן שניתן יהיה להעבירה למיגוון רחב של תלמידים.

הבסיס להתמודדות עם כל סוגי התכנים והבעיות שהם מעוררים הינו התלמיד, האינדיבידואל. הוא זה המתבונן, קורא, מעריך. הדיון במליאה נועד לשמש במה להעלות סוגיות ולהחלפת דעות לגביהן. אין כאן הכרעות ותשובות לבעיות, אלא ניסיון להראות נקודות מבט שונות. למורה יש חשיבות מרכזית בתהליך הלמידה. המורה הוא זה המצביע על ההקשרים הרחבים יותר של הבעיות. על כן על המורה להיות קשוב לתלמידיו ולתחושותיהם ולאפשר תגובות רגשיות באשר הן. התוכנית מציעה תמונה כוללת ולא תמיד ממצה של קהילה זו בתקופות שונות. לכן אנו מציעים נושאים לעיון ולמחקר עצמי של תלמידים. המרכז הפדגוגי ב"משואה" יעניק עזרה שתידרש. עבודות שתימצאנה ראויות תזכנה לפרסי לימודים.

אני יהודי ולא יותר" שאלוניקי עיר של יהודים
פרק ראשון: תולדות הקהילת היהודית (1850 – 1941)

מבוא:

"אני יהודי ולא יותר" אומר נער, ספן יהודי שאלוניקאי, בשיחה בינו לבין תייר יהודי מנורווגיה, המגיע לנמל העיר בתחילת המאה ה-20. אמירה זו מבטאת את מהותה של ההווה היהודית השאלוניקאית. קהילה ספרדית-יהודית ים תיכונית זו התעצבה במשך כ-500 שנה. הגירתם של יהודים ואנוסים מחצי האי האיברי, איטליה וצפון אפריקה לשאלוניקי, אופיו של השלטון העות'מאני, מיקומה הגיאוגרפי והחיים לצד מיעוטים לאומיים נוספים בעיר, מרכיבים אלה עיצבו את זהותה של הקהילה היהודית בשאלוניקי. כיצד תגיב קהילה זו לשינויים של סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20? כיצד יתמודדו יהודי העיר עם השינויים בסדר הפוליטי העולמי, ההשכלה, המודרניזציה והלאומיות, מהפכת "התורכים הצעירים", סיפוח שאלוניקי ליוון? מהי אפוא הזהות היהודית-שאלוניקאית ערב כיבוש העיר ע"י הגרמנים?

מטרות

1. להכיר את תולדותיה של קהילת שאלוניקי ומאפייניה.
2. לברר את ייחודה של הזהות היהודית בשאלוניקי.
3. לשמש רקע להבנת קשייהם של יהודי שאלוניקי בהתמודדותם עם הכיבוש הגרמני ועם מחנות המוות.

אמצעים

- תערוכה
- דפי עבודה לתלמיד
- לבחירה:

- סרט בהפקת בית התפוצות
- ספרים בנושא יהדות שאלוניקי
- ספרי בישול של אוכל ספרדי
- תערוכה "אני יהודי ולא יותר" — שאלוניקי עיר של יהודים

מהלך הפעילות

אפשרות א'

1. צפיה בסרט של בית התפוצות על קהילת שאלוניקי
2. עבודה עצמית בתערוכה
3. דיון מסכם

אפשרות ב'

1. צפיה בסרט של בית התפוצות על קהילת שאלוניקי
2. עבודה עצמית בתערוכה
3. עבודה בקבוצות: הכנת כתבת תחקיר על היבט מסוים מחיי יהודי העיר
4. דיון מסכם

רקע היסטורי

בשנת 1169 ביקר בשאלוניקי הנוסע בנימין מטודילה וכך תיאר את ביקורו: "ומשם (ממסניה) שני ימים לעיר סילוסקי (סרוס השם שאלוניקי)... והוא עיר גדולה מאד, ובה כמו חמש מאות יהודים ושם הרב שמואל ובניו תלמידי חכמים, והוא שם ממונה על היהודים תחת יד המלך ור' שבתי חתנו ור' אליה ור' מיכאל, ושם גלות על יהודים והם מתעסקים במלאכת המשי" (מסעות ר' בנימין מטודילה, פראנקפורט 1904).

תאורו של בנימין מטודילה מלמד על קיומה של קהילה יהודית-ירומאניוטית בתקופת השלטון הביזנטי. יהודים אלה גורשו לאיסטנבול בשנת 1453 על ידי השלטון התורכי.

התיישבות מחודשת של יהודים בעיר התרחשה משלהי המאה ה-15. יהודים הגרו מפרובנס, איטליה, אשכנז ובעיקר מחצי האי האיברי אל האימפריה העות'מאנית. בשנת 1530 היו בעיר 13225 יהודים מתוך 24315 תושביה.

במאה ה-16 הגיעה החברה היהודית באימפריה העות'מאנית לרמת פעילות פוליטית, כלכלית, חברתית ורוחנית גבוהה ביותר, ושאלוניקי היתה העיר בה התקיים הישוב היהודי השני בגודלו באימפריה ואף בעולם היהודי.

החברה היהודית ספרדית בשאלוניקי צריכה היתה להתמודד עם בעיות קשות בהיותה חברה קולטת מהגרים יהודים ואנוסים. במאה ה-16 ניתן פסק הלכה בשאלוניקי המתיר לקבל אנוסים כיהודים גמורים ללא הגבלות כלשהן לצורכי נישואים.

המהגרים הקימו לעצמם מסגרות אירגוניות נפרדות 'קהלים', שבהם התקבצו קבוצות מהגרים לפי ארצות וערי מוצאם.

המטרות הראשוניות להקמת ה'קהלים' היו לאפשר את המשך החיים היהודיים כפי שהתקיימו בארצות מוצאם. התארגנות זו הוקמה סביב בתי הכנסת. המקבילה התורכית של 'קהל' היא בדרך כלל מהאלה — שכונה או רובע. העיר העות'מאנית היתה מחולקת לשכונות ואלה היו מאורגנות סביב מרכז דתי: בית כנסת, כנסייה או מסגד. בעיר קמו כ-30 קהלים כגון: "קהילת לישבון", "קהילת סיציליה", "קהילת קאטאלן" ועוד. ה'קהלים' היו מופקדים על ענייני החוץ והפנים של הקהילה. הקשר עם השלטון התורכי, חלוקת נטל המיסים, גבייה והעברה של המיסים, תקון תקנות.

התקנות חייבות היו להיות מאושרות על ידי כל ה'קהלים'. לכל 'קהל' היו מוסדות עצמאיים כמו "חברה קדישא", מוסדות לגמילות חסדים, ישיבה. ראוי לציין שההבדלים בין ה'קהלים' השונים אינם מובהקים. מה גם שלקראת סוף המאה ה-17 מנהג ספרד הפך למנהג המקובל בכל ה'קהלים'. בסוף המאה ה-17 התאחדו כל ה'קהלים' כשבראשם מועצה עליונה בהנהגת שלושה רבנים ושבעה נכבדים. במאה ה-19 עברה הקהילה להנהגתו של רב אחד בלבד הוא ה"חכם באשי".

במאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 היוותה הקהילה מסגרת על של יהודי העיר.

הקהילה דאגה למוסדות שונים כמו:

— בית החולים ה"ברון הירש" בו היו כ-120 מיטות
 — "ביקור חולים" — סיפק שירות רפואי חנם
 לחולים חסרי אמצעים
 — "מתנות לאביזנים" — כאלפיים תלמידים עניים
 קיבלו ארוחת צהריים מדי יום ביומו
 — בית יתומים "קארלו אלטיני" — מצאו בו מחסה
 כ-40 יתומים
 — בית מחסה לחולי רוח
 — ליגה למלחמה בשחפת
 — בית מחסה לזקנים

האימפריה העות'מאנית בנויה היתה מאגד של דתות
 שונות, מקצועות שונים ותושבי שכונות שונות. הזכות
 להיות שונה היא אפוא מאושיותיה של חברה זו. עם
 זאת היהודים, כלא מוסלמים אחרים באימפריה, נתפסו
 כנחותים מהמוסלמים.

מעמדו המשפטי של היהודי נתין האימפריה
 העות'מאנית ניקבע על פי הלכות האיסלאם הקלאסי.
 הוא היה ד'מי כלומר בן חסות. תמורת תשלום מס
 הגולגולת ומס קרקע וציות למספר כללים והגבלות
 הוא זכה לד'מה של האסלאם, הובטחו לו חייו, רכושו
 וחירותו, הותר לו לעסוק בענייני דתו במידה ניכרת של
 חופש פעולה. ההגבלות שחלו על הד'מים כלולות כבר
 באסלאם הקלאסי ובהם איסור על תפקידים שיש בהם
 שליטה במוסלמים, איסורים כגון: לבוש פאר, רכיבה
 על סוסים, נשיאת נשק החזקת עבדים.

מהפכת "התורכים הצעירים" (1908) שנתה את מעמד
 היהודים באימפריה: הם נתפסו כאזרחים שווים זכויות
 וככאלה חייבים היו לשרת בצבא. בעקבות שינוי זה
 הגרו יהודים רבים משאלוניקי למצרים, צרפת וארצות
 הברית.

שאלוניקי שוכנת לחוף הים האיגאי, סמוך לה שולח
 המפרץ כעין לשון ים רחבה המהווה אגם גדול
 המשמש מעגן בטוח לאניות — נמל שאלוניקי.
 העיר משתרעת בעמק החוף בצורה של אמפיתאטרון
 כשהיא גובלת מאחור בשרשרת הרים. מיקומה זה
 והרוחות החזקות באזור גרמו לשרפות תכופות
 שהתפשטו במהירות רבה, ופגעו בעיר כלכלית
 ודמוגרפית.

הנמל הטביע חותמו על חיי המעשה בעיר ותחומי
 עיסוק רבים הושפעו ממנו כגון: מסחר, דיג, סבלות
 ועובדי ים. קרבתה זו של שאלוניקי לים איפשרה
 ליהודי שאלוניקי לממש ביתר קלות את זיקתם לארץ
 ישראל.

תחומי העיסוק של היהודים בשאלוניקי הם פועל

יוצא של מספר גורמים: יחס השלטון העות'מאני אל
 היהודים וצרכיו, מיקומה הגיאוגרפי של העיר, שינויים
 ותהליכים כלכליים עולמיים וצרכיה הפנימיים של
 הקהילה.

אופי השלטון העות'מאני אפשר ליהודים לעסוק כמעט
 בכל תחום. ניתן היה למצוא יהודים העוסקים בעבודת
 האדמה, כורמים ופועלי טבק.

חלק מעיסוקי היהודים בעיר נשען על עיסוקיהם
 בארצות מוצאם כמו תעשיית האריגים במאה ה-16
 ובתי הדפוס.

עד המאה ה-17 פרחו בעיר תעשיית אריגים, שרובה
 ככולה רוכזה בידי יהודי העיר. עיסוק זה תחילתו
 בחובת היהודים לספק לחיל היאניצ'ארים אריגים,
 ושיאו בהשתלבותם במסחר הבין-לאומי של תעשייה זו.
 ההגירה היהודית מחצי האי האיברי הביאה עימה
 לתורכיה את הדפוס. לאחר שנוסד בית הדפוס הראשון
 בקושטא, ייסד דון יהודה גדליה בית דפוס גם
 בשאלוניקי (1531). בבתי הדפוס בעיר הודפסו ספרי
 קודש בעברית ובתרגום ללאדינו וספרים העוסקים
 בחכמות חיצוניות.

במחצית השנייה של המאה ה-17 בעקבות ביקורו של
 שבתאי צבי בעיר והמרת הדת של כ-300 משפחות
 (כת ה"דונמה") חלה ירידה בפעילות הדפוס מחשש
 רבני העיר לדברי כפירה. קשיים כלכליים של הקהילה
 במאה ה-18 השפיעו גם הם על הפעלת בתי הדפוס,
 ובני העיר שלחו את כתבי היד שלהם לאמסטרדם.

עד הרבע הראשון של המאה ה-19 מודפסים 200
 ספרים בשאלוניקי ואילו בקושטא פחות ממאה.
 במאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 הושפעו חיי יהודי
 שאלוניקי גם מהלאומיות והסוציאליזם, ההשכלה,
 התעושה, התערבות מעצמות אירופה באימפריה
 העות'מאנית ומהפכת "התורכים הצעירים". בראשית
 המאה ה-20 מנתה קהילת שאלוניקי למעלה מ-80 אלף
 יהודים, שהיוו למעלה ממחצית תושבי העיר.
 העיר חוברת לרשת החשמל ולרשת הרכבות. בסיוע
 יזמים צרפתים נבנה בה נמל חדש אשר סייע לפיתוח
 העיר. יהודים השתלבו בענף הבנקאות וחל שינוי
 במעמד האישה.

ביטוי לכך ניתן למצוא במפעלי הטבק בהם עבדו
 פועלות טבק יהודיות. בסוף המאה ה-19 הוקמו בתי
 ספר לבנות, ששמו דגש בעיקר על הכשרה מקצועית
 לנשים.

עד המאה ה-19 החינוך היהודי בשאלוניקי התמקד
 בלימודי תורה. הילדים למדו ב"חברה" (ה"חדר") עד

מרפאה על שם "פנחס", אגודת ביקור חולים של הקהילה

- הראשונה למדו בו למעלה מ-1,000 תלמידים.
2. שני "תלמודי תורה" קטנים שבהם למדו בסך הכל כ-400 תלמידים.
3. רשת כ"ח: בראשית המאה ה-20 למדו בה כ-2,500 תלמידים ותלמידות. מאוחר יותר נבנה בית-ספר לבנים שבו למדו כ-800 תלמידים.
4. בתי-ספר עממיים של הקהילה שבהם למדו בעיקר בני עניים.
5. בתי-ספר של חברת "עזרא" הברלינאית: בבתי-ספר אלה למדו בעברית. כמו כן למדו בהם תורנית, גרמנית וצרפתית. בבתי-ספר אלה למדו בעיקר בני המעמד הבינוני.
6. בתי-ספר למלאכה לבנות: בתי-ספר שנועד להקנות מקצוע לבנות עניות בוגרות "אליאנס".
7. מוסדות חינוך לא-יהודיים שבהם למד מיעוט יהודי. הלאומיות, הסוציאליזם וההשכלה מצאו להם אחיזה בקרב יהודי שאלוניקי. חוגים בעלי רעיונות קוסמופוליטיים קראו להתבוללות בסביבה. העיתון "לה איפוקה" היה לבמה לביקורת יהודית על הציונות. מנהיגים יהודיים רבים תמכו במפלגת "התורכים הצעירים", ופעלו לטשטוש ההבדלים הלאומיים באימפריה העות'מאנית. התנועה הסוציאליסטית-סינדיקליסטית, ששאפה לרווחת הפועלים והתנגדה לציונות, פעלה גם בקרב פועלי הטבק. יש לציין שההתארגנות הסוציאליסטית בשאלוניקי היתה מהראשונות בעולם היהודי.
- השלטון העות'מאני אסר על התארגנויות בעלות אופי לאומי. יתכן וזו הסיבה להופעתה המאוחרת יחסית של הציונות בעיר.
- בשנת שלטונם הראשונה התירו "התורכים הצעירים" (1908) פעילות ציונית, ומשאלוניקי נשלחו לראשונה נציגים להשתתף בקונגרס הציוני ה-9 בהמבורג. אולם מגמות פאן-עות'מאניות של השלטון החדש לא אפשרו עוד ביטוי גלוי של הלאומיות היהודית.
- בשנת 1908 קמה האגודה להתעמלות "מכבי", אשר איחדה את כל הגורמים הציוניים שפעלו בקהילה. בראש תנועת "מכבי" עמד אברהם רקנטי. האגודה לא השתייכה רשמית להסתדרות הציונית, ועד לכיבוש היווני לא הזדהתה בגלוי עם הרעיון הציוני.
- העתונות היהודית-אישפאנוולית נתנה ביטוי לגוונים הפוליטיים השונים בעיר. העתונות הודפסה באותיות רש"י, ובעיתונים הופיעו פרקים מתוך הספרות העולמית לצד דיווחים על הנעשה בעולם ובעולם היהודי.

- גיל 13. ב"חברה" למדו עברית, גמרא, תנ"ך ולעיתים חשבון.
- עם תום הלימודים ב"חברה" למדו הנערים שנתיים ב"תלמוד תורה". רובם התפזרו לעבודה וחלקם פנה להמשך לימודים בשיבותיה של שאלוניקי, ששמן יצא ברחבי האימפריה העות'מאנית.
- מוסד "תלמוד תורה" התקיים בעיר למן המאה ה-16 והיה משותף לכל הקהילה. מטרתו היתה ללמד את ילדי הקהילה תורה ודרך ארץ וכן לעזור לבני העניים. למוסד היו גם בית דפוס "תלמוד תורה", קופת הלואה, בית כנסת, ישיבה ובית חולים.
- שנות המשבר הכללי במאה ה-18 פגעו קשות במוסד. רק לקראת סוף המאה ה-19 שופץ המבנה של "תלמוד תורה" והונהגו בו, ע"י המחנך יצחק אפשטיין, שיטות הוראה חדשות וכן לימודי עברית והיסטוריה יהודית. מלבד מוסדות החינוך בהם תמכה הקהילה פעלו בשאלוניקי גם מוסדות חינוך עצמאיים.
- בשנת 1873 נפתח בית-הספר הראשון של "כל ישראל חברים" (אליאנס) באשורו של החכם באשי, הרב קוב"צ. "כל ישראל חברים" – ארגון זה האמין בהשתלבות היהודים בחברה הסובבת על ידי השכלה כללית בשלוב עם לימודי קודש. שפת הלימוד היתה צרפתית.
- בתי-הספר של חברות שונות דוגמא כ"ח וחברת "עזרא" הברלינאית הביאו להקמת ספריות ניידות בעיר, וכן נוסדו אגודות של בוגרי בתי הספר. אגודות אלה פעלו בקרב בוגריהן אך גם בקרב האוכלוסיה. ריכזו מוסדות החינוך ורבגוניותם השפיעו גם על הקריאה מספרות העולם. רומנים ומחזות תורגמו ללאדינו ואחדים מהם פורסמו פרקים פרקים בעתונות היהודית. מוסדות החינוך ומספר הילומדים:
1. "תלמוד תורה" הגדול: ערב מלחמת העולם

שלטון יוון בשאלוניקי

בשנת 1912 סופחה שאלוניקי ליוון. תקופת הסיפוח היתה מלווה בחרדה רבה מצד יהודי העיר, והמלך היווני עשה להרגעת הרוחות. הוא סייר בעיר והכיר במוסדות הקהילה וברב הראשי. באופן רשמי הוכרו היהודים כאזרחים שווים, אולם למעשה עברה העיר תהליך של יוון – הלניזציה. עם סיום מלחמת העולם הראשונה במסגרת חילופי אוכלוסיה, הגיעו לשאלוניקי עשרות אלפי פליטים יווניים מתורכיה. היהודים, ששלטו בחיי הכלכלה של העיר והיוו מרכיב דמוגרפי משמעותי בה, הקשו על קליטתם של היוונים בעיר. על רקע זה ניתן להבין את החוק האוסר לשקם רכוש שניפגע ב"שריפה הגדולה" של שנת 1917, את חוק "השבת" (1925) שהכיר ביום ראשון כיום מנוחה רשמי, ובכך אילץ את יהודי העיר לפתוח את חנויותיהם בשבת. מ-1920 הכיר השלטון היווני בכל הקהילות היהודיות ביוון כגופים משפטיים בעלי מוסדות אוטונומיים ומערכת גביית כספים עצמאית. כן רשאית היתה כל קהילה להקים בית ספר משלה בתנאי שיכללו בה לימודי השפה היוונית ותולדות יוון. ב-1931 חל שינוי במדיניות השלטון היווני, והלימוד בבתי-ספר זרים נאסר.

מגמות כלכליות והליניזטוריות של השלטון היווני גרמו להגירה של יהודים מהעיר לארצות אירופה, אמריקה, מצרים וארץ ישראל. השלטון היווני קבע את נמל פיראוס כנמלה הראשי של יוון. שינוי זה פגע בכלכלתה של שאלוניקי. פרעות בשכונה היהודית קמפבל (1931) הביאו לעלייתם של כ-15000 מיהודי העיר לארץ ישראל. החל מ-1912 עם הכיבוש היווני, התאפשרה הופעתה הגלויה של התנועה הציונית בשאלוניקי. רבים הזדהו עם ה"ציונים הכלליים" ו"מזרחי". בשנות העשרים החלה לפעול בשאלוניקי תנועת "בית-ר", וה"מזרחי" פעלה בשיתוף עם ה"צה"ר". מענין לציין שכוחה של הציונות הסוציאליסטית בשאלוניקי לא היה רב. הקשר בין ציונות לסוציאליזם לא התקבל, וזאת משום שעל-פי השקפתם הציונות יונקת מהמסורת היהודית ואינה צריכה להסמך על מקורות נוספים. המפגש של יהודי שאלוניקי עם ההשכלה והמודרניזציה אינו גורר בעקבותיו שבר דתי. מדובר אפוא בחברה הפתוחה לסביבה ועם זאת מעוגנת במסורת היהודית.

רחוב בשאלוניקי, אקווארל של הצייר הנאיבי ציסיס (Zissis), ארכיון אליאס פטרופולוס

1. המורה יקריין את הסרט על תולדות שאלוניקי (סרט באורך של כ־5 דקות) שהופק על ידי בית התפוצות. הסרט ישמש כמבוא ורקע לנושאים אליהם עתידים להתנייחם בתערוכה ובדיון.

2. התערוכה — יחידה זו בנויה על חקר מקורות וויזואליים וטקסטואליים. התערוכה מורכבת מתשעה לוחות נפרדים. כל לוח עומד בפני עצמו ואינו תלוי בשאר הלוחות. כל לוח מתייחס להיבט אחד של חיי הקהילה היהודית בשאלוניקי.

אפשרות א'

עבודה עצמית — התלמיד יעבוד על לוח אחד ויפנה על ידי דף העבודה גם ללוחות אחרים לצורך השגת מידע נוסף או התמודדות עם בעיה.

המורה יסביר את המיגבלות והקשיים שבעבודה בתערוכה:

- א. הצילומים משקפים נקודת מבט של הצלם או של המזמין את הצילום.
- ב. כמות החומר מועטת ונבחרה כדי לשרת תפיסה מסוימת.
- ג. כל תמונה ניתנת לפרשנות המסתכל ועל כן קשה להיות נאמן לסיפור ההיסטורי.

אפשרות ב'

התלמידים יעבדו בקבוצות ויתבקשו לחבר כתבות תחקיר אותן יקראו או יחלקו לכל הכיתה. הכתבות תעסוקנה בנושאים שונים בחיי העיר: חיי כלכלה, יחס לדת, יחס לצינונות. תחקירים אלה יצורפו והתלמידים יבנו את זהותה של משפחה יהודית שאלוניקאית (ראה לוח זהות יהודית).

3. דיון —

בתום העבודה העצמית ייערך דיון מסכם בהתייחס לנושאים השונים שבתערוכה. השאלה המרכזית לדיון היא שאלת זהותם של יהודי שאלוניקי: "אני יהודי ולא יותר".
אנו מציעים שתי אפשרויות לערוך את הדיון. האפשרות השניה מתאימה לתלמידים ברמה גבוהה. כאן מתבקשים התלמידים לעמת נקודות מבט שונות לגבי האופן בו ניתפסים יהודי שאלוניקי.

אפשרות א'

המורה יפתח את הדיון בבירור ובאיתור המוטיב החוזר שאליו יש התייחסות בכל הלוחות — הנמל. המורה ישאל:

- מדוע חוזר מוטיב זה, כאילו הדגשים ובאילו הקשרים? מה ניתן ללמוד מכך על הקהילה?
- איזו תמונה הרשימה, דיברה אליך במיוחד ומדוע?

המורה יאמר:

— השאלה המרכזית לדיון היא שאלת זהותם הדתית, היהודית והלאומית של יהודי שאלוניקי.

בגרמניה דרש מנדלסון מהיהודים: "היה יהודי בביתך ואדם בצאתך".
המורה ישאל:

— האם יש מקום לתפיסה זו בשאלוניקי ומדוע?

— מה היו עשויות להיות הסיבות לתחושת "הבכית" של יהודי שאלוניקי וכיצד השפיעה תחושה זו על יחסם ליהדותם?
המורה יבקש מתלמידיו לנסח משפט המשקף לדעתם את אופיה של יהדות שאלוניקי.

אפשרות ב'

המורה יחלק שלושה מקורות המתארים את יהודי שאלוניקי: מדבריו של דוד בן גוריון, מדבריו של יצחק אפשטיין ודו־שיח עם קורדובירו.

המורה יברר עם תלמידיו:
מהו השוני בין שלוש נקודות מבט אלה ומהן הסיבות לשוני זה.

המגדל הלבן, שאלוניקי

מקור 1: דו־שיח בין תייר יהודי מנורווגיה לקורדובירו

- מה שמך?
- קורדובירו.
- הנך יליד קורדובה, כלומר מספרד?
- הוא צחק והשיב:
- לא מוסיו, אני יליד שאלוניקי.
- תורכי.
- לא, יהודי אני.
- טוב, אבל אתה יהודי תורכי, כי הלא שאלוניקי עוד שייכת לתורכיה.
- העלם צחק בקול רם כאילו אמרתי את השטות הגדולה ביותר.
- חתה... יהודי-תורכי! איך יכולים להיות גם יהודי וגם תורכי?
- ומה אתה, סוף סוף?
- אני יהודי.
- ולא יותר?
- לא יותר.

(מתוך: י. עוזיאל, המגדל הלבן, ת"א, 1978, עמ' 17)

מקור 2: תאורו של ד. בן גוריון

"...שאלוניקי, הקהילה היהודית בת מאות השנים, משמשת לנו לקח ציוני גדול מתקופת הזוהר שלה ולקח ציוני יותר גדול בחורבנה. לפני 37 שנה עמדה על הפרק שאלת העבודה העברית בארץ ישראל, ואם יצלח היהודי לעבודה קשה אחרי מאות שנים שהיה גמול מיגיע כפיו. ב־1911 בנוסעי לשאלוניקי ללמוד תורכית ומשפט תורכי, למדתי את שיעורי הגדול ביותר בציונות. אף למדתי לדעת שיהודי מסוגל לכל עבודה ושם ראיתי דבר שלא נראה בשום מקום בעולם: ראיתי עיר עברית (תל-אביב לא היתה עוד קיימת), עיר העבודה העברית היחידה בעולם. שם נמצא הפתרון לבעיה המרכזית שהתלבטו בה בארץ. לקח גדול מזה למדנו שהאדם היהודי יצלח למלאכת הים. נמל שאלוניקי היה נמל יהודי. המלחים היו יהודים, הסבלים יהודים, ולכן שבת הנמל ביום שבת. הודות לשאלוניקאים יכולנו כאן בארץ בשנות המאורעות לשמור על הקשר שלנו עם העולם החיצוני, קשר שזרים רצו לנתקו.

(מתוך: שאלוניקי עיר ואם, עמ' 251)

מקור 3: תאורו של יצחק אפשטיין

"...ירושלם הבלקנית... ובאמת אם קיום עמנו בכלל הוא פלא הסטורי, ...הלא יכול פלא זה בהתגלותו כדמות צבור מיוחד במינו... כאילו הכזיבה עדה זו את המציאות את הגלות את הסביבה השליטה, השונה ממנה בדת, בלשון ובכל דרכי החיים. אכן לא בגבולות הרוחניים בלבד התבלטה בשאלוניקי היהדות... כי אם בכל ימי המעשה ובעצם החיים: בשוק ובנמל, באומנויות ובתעשיה. שאלוניקי היתה לאי קטן בו שררה כעין אוטונומיה יהודית רוחנית וכלכלית כאחת, וזו השפיעה על כל מבנה החיים ומחקה במידה מרובה את חותם הגלות... פה גדלו יהודים בעלי קומה... ותפקיד נכבד מאוד להם בחיי הכלכלה כמחדשים וכיוצרים: מצד אחד בעלי בתי החרושת, רבי המסחר, נשיאי הבנקים; ומצד שני המוני עובדים בכשרון ובחריצות ועוסקים במלאכות שבכל תפוצות הגולה רחק או הורחק עמנו מהם: שייט, דייג, פריקת אוניות וכו'.

ובאי זה שולטת תורת ישראל בחיי היחיד והציבור... אף האיכה לישראל פגה כאן, השלטונות ובני העמים האחרים מתיחסים אל היהודים בכבוד ולפעמים גם באהבה ואפילו בהערצה."

(מתוך מכתב של המחנך יצחק אפשטיין ל... עוזיאל. ב: עוזיאל, המגדל הלבן, עמ' 1)

דף עבודה לתלמיד

דינא דמלכותא – הקהילה היהודית והשלטונות

מה היה לפני

יהודי שאלוניקי בהיותם נתיני האימפריה העות'מאנית ניתפסו ככני חסות – "ד'מה" של האיסלאם. הם חייבים היו לשלם מס גולגולת – "כראג" ולציית לנורמות ולהגבלות, שנועדו להדגיש את נחיתותם לעומת המוסלמים. יהודים לא שירתו בצבא התורכי, אסור היה להם לרכוב על סוסים או להחזיק עבדים. כמו כן הם היו חייבים להתפלל לשלום השולטן התורכי. בתמורה הובטחו להם חייהם, חירותם, רכושם ונותר להם חופש בענייני דת. כך למשל ב־1568 – ניתן ליהודי שאלוניקי כתב "החירות", "מושלמליק" – אותו קיבלה משלחת של נכבדי הקהילה מאת השולטן סלים השני. בגילוי דעת רשמי זה, המקבל את יהודי העיר תחת חסותו של השולטן, הם הוכרו כמיעוט דתי ולאומי, וכן קיבלו הקלה מעול המיסוי הכבד. הסובלנות של השולטן העות'מאני כלפי היהודים נבעה גם ממבנה האימפריה שמבוססת היתה על התארגנויות אוטונומיות במגורים, דת, חינוך ותעסוקה.

— נמל שאלוניקי הינו עדות לאופי הקשר בין הקהילה לשלטונות.
הדגם/הדגימי לגבי תקופת השלטון העות'מאני ולגבי תקופת השלטון היווני.

— מערכת היחסים בין היהודים לשלטון התורכי־עות'מאני ולאחר מכן בין היהודים לשלטון היווני היתה מורכבת.
מצא/י ביטויים למורכבות זו (בדוק/בדקי והבא/י דוגמאות גם מהלוחות: התארגנות פוליטית ולאומית, קהילה, השכלה וחינוך, חיי דת).

שלטון עות'מאני	שלטון יווני

— בלוח מופיע בית מתוך מחרוזת שירים לחג הפורים "קומפלאס די פורים" שחובר במחצית השניה של המאה ה־19.

מהו, לדעתך, היחס של היהודים לתורכיה ולשלטונו של השולטן חמיד?
מדוע, לדעתך, חובר בית זה ושולב דווקא במחרוזת שירים לפורים?

— היהודים בכל ארצות פזורותיהם נהגו להתפלל לגשם לפי עונות השנה בארץ־ישראל ולא במקומות מגוריהם.
מהו היחס של יהודי שאלוניקי לסכיבה? (בדוק/בדקי גם בלוח: זיקה לארץ ישראל.)

חיי המעשה – פרנסות

מה היה לפני

בעקבות גרוש יהודי ספרד ופורטוגל ב־1492 הגיעו יהודים גם לשאלוניקי והתיישבו בה. הם אומנם נתפסו על ידי השלטון העות'מאני כבני חסות הנחותים מהמוסלמים ומתוך כך חייבים במיסים כבדים כמו מס הגולגולת, אך הם נהנו מאוטונומיה, והשתלבו בכלכלת העיר. חלקם המשיך לעסוק בפרנסות בהם עסקו קודם לגרוש. למשל ב־1505 כ־10000 בתים יהודיים עסקו בתעשיית יצור אריגים וצביעתם. אומנם היהודים חויבו על ידי השלטון לספק אריגים לחיל היאניצ'רים, אולם תעשייה זו נשענה גם על מסורת קודמת. כך הם השתלבו במסחר הבין לאומי. שוק זה שקע במאה ה־17 כאשר השליטה בענף עברה לידי האנגלים והצרפתים. ב־1572 סוחרים צרפתים הכניסו מטע טבק למקדוניה. ניתן למצוא יהודים נפחים, חרסים, כורכי ספרים, דייגים, כורמים, נשים עוסקות במלאכת יד בנוסף לעבודות הבית, מסחר קמעוני וסיטוני בתבואה ופירות יבשים. המאה ה־18 מתוארת כתקופת שפל וזאת למרות הגירה של יהודים מהעיר ליורנו באיטליה, הפיראנקוס, לשאלוניקי. ראוי לציין שאת העיר פקדו שריפות רבות בגלל מיקומה הגיאוגרפי.

— קרא/י את התאור של יצחק אפשטיין מחנך ומנהל "תלמוד תורה":

"...לא בגבולות הרוחניים בלבד התבלטה בשאלוניקי היהדות... כי אם בכל ימי המעשה ובעצם החיים: בשוק ובנמל, באומנויות ובתעשייה. שאלוניקי היתה לאי קטן בו שררה כעין אוטונומיה יהודית רוחנית וכלכלית כאחת, וזו השפיעה על כל מבנה החיים ומחקה במידה מרובה את חותם הגלות..." (מתוך: שאלוניקי עיר ואם בישראל, עמ' 250)

האם ציטוט זה משקף לדעתך את החיים בשאלוניקי? הדגם/הדגימי. (הדגם/הדגימי גם מתוך הלוחות: קהילה, אות כתובה, דת.)

— ערוך/ערכי רשימה של פרנסות היהודים. הבחן/י בין תחומי עיסוק פנים קהילתיים ותחומי עיסוק כלליים בעזרת הלוחות: חינוך והשכלה, אות כתובה, הקהילה היהודית והשלטונות.

— בסוף המאה ה־19 חל שינוי במעמד האישה. מצא/י לכך ביטויים נוספים בתערוכה (ראה/ראי: לוח קהילה, חינוך והשכלה.)

— הדגם/הדגימי את הקושר בין מיקומה הגיאוגרפי של העיר לסוגי הפרנסות.

— האם ישנם מקצועות שבהם לא ציפית לגלות יהודים? מה ניתן ללמוד מכך?

ישראל ערבים זה לזה – מוסדות הקהילה

מה היה לפני

יהודים חיו בשאלוניקי כבר בתקופת האימפריה הרומית. ב-1169, כאשר העיר היתה תחת שלטון ביזנטי, חיו בה כ-500 משפחות הקריות רומאניוטים. גרוש היהודים ממרכז אירופה במאות ה-13 וה-14 גרם להגירה של יהודים אשכנזים לעיר. עם כיבוש העיר על ידי התורכים ב-1430 ניתן היה למצוא בה אוכלוסיה המורכבת ממוסלמים ולא מוסלמים: היהודים והנוצרים. על הלא מוסלמים הוטלו הגבלות ומיסים שכן הם נתפסו על ידי השלטון העות'מאני כנחותים ובני חסות של האיסלאם. ב-1492 עם גרוש יהודי ספרד ופורטוגל הגיעו לעיר במשך כ-200 שנה יהודים ואנוסים, מחצי האי האיברי, מאיטליה וצפון אפריקה. הם הקימו בשאלוניקי קהילה יהודית ספרדית והטמיעו לתוכם את הקבוצות היהודיות האחרות. קהילה זו אירגנה את חייה מבית ומחוץ. בעיר נוצרו 'קהלים' לפי שמות ארצות המוצא של בני העיר היהודים. ה'קהל' הוא זה האחראי לגבית המסים עבור השלטונות. אופן חלוקת נטל המסים בתוך ה'קהל' היה לא אחת סיבה לעויבת 'קהל' אחד והחלפתו באחר. בני העיר שלמו מיסים גם עבור הצרכים של הקהילה.

— התבונן/י בתמונה המתארת את אגודת הצדקה. בתמונה מופיעות מספר קבוצות של אנשים הלבושות בתלבושות אופייניות. נסה/נסי לקבוע מהו ההרכב החברתי של קהילת שאלוניקי על-פי תמונה זו: עניים, עשירים, דתיים וכדומה.

— בקהילה זו יש מוסדות עזרה הדדית רבים: בתי יתומים, "מתנות לאביונים", "בקר חולים", בית החולים על שם ה"ברון הירש", בית מחסה לחולי רוח, בית מחסה לזקנים, ליגה למלחמה בשחפת. מה ניתן ללמוד מכך על אופי הקהילה?

— מהם תחומי העיסוק הפנים-קהילתיים? (ראה/ראי גם כלוחות: אות כתובה, חיי הדת, השכלה וחינוך.)

— גש/י ללוח האות הכתובה. בדוק/בדקי את השפה, סוגי העיתונים, תחומי העניין המופיעים בלוח זה. מה ניתן ללמוד מכך, לדעתך, על אופי הקהילה היהודית בשאלוניקי?

— התבונן/י בלוח הכרונולוגי וציין/י מהם השינויים שחלו בקהילה?

לבי במזרח – זיקה לארץ ישראל

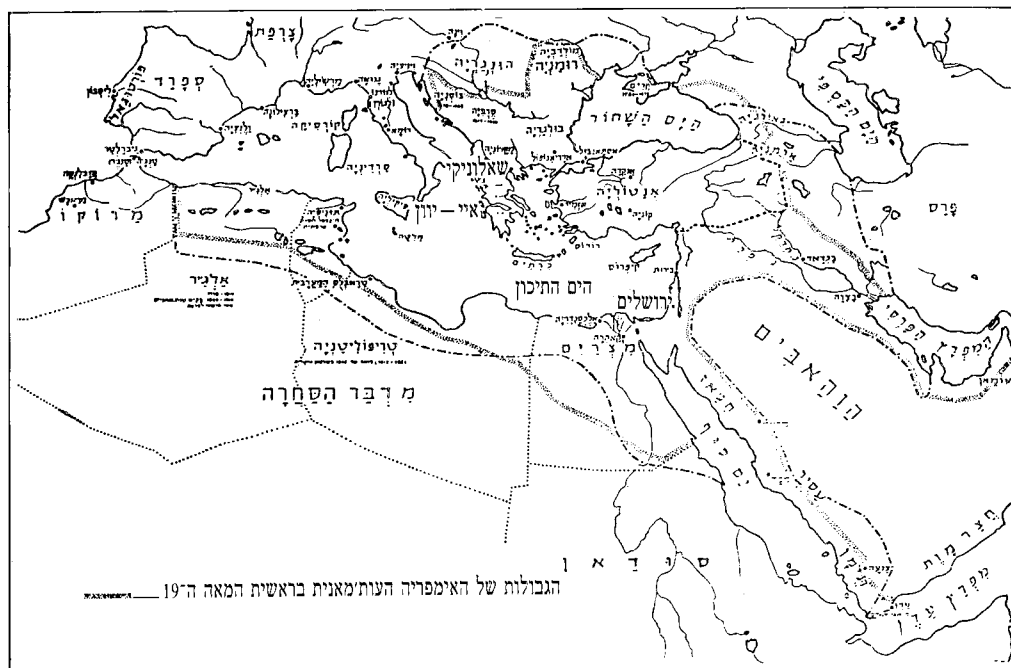
– לפניך שתי תמונות, האחת של משפחת דסה המוכרת את רכושיה כדי לעלות לארץ ישראל והשנייה של נוער המעלה את הצגת התנוכה בשאלוניקי. מהו ההבדל בין שתי התמונות ויחס האנשים בהן לארץ ישראל? (בדוק/בדקי גם בלוח: התארגנות פוליטית ולאומית).

נסה/נסי לשער ורשום/רשמי: מהו יחסם של האנשים בתמונות השונות, שבלוח זה, לארץ ישראל?

– העלייה לארץ ישראל היתה כרוכה בקשיים. נסה/נסי לשער על פי תמונת משפחת דסה על מה נדרשו לוותר ומה היו המניעים לעלייה שהצדיקו ויתורים אלה?

בדוק/בדקי במפה. הבא/י דוגמאות נוספות לזיקה לארץ ישראל מהלוחות: חיי דת, התארגנות לאומית ופוליטיות ואות כתובה.

מניעיה של זיקה זו	אופי הזיקה לא"י	דוגמא

קומה עמי – התארגנות לאומית ופוליטית

מה היה לפני

ההתעוררות הפוליטית הלאומית באירופה במאה ה-19 אינה פוסחת גם על יהודי שאלוניקי. החל משלהי המאה ה-19 קמו בשאלוניקי אגודות רבות. חלקן קמו למען מטרות ציבוריות כלליות, אחרות למען אינטרסים מקצועיים והיו שהתגבשו סביב אידאליים, אם סוציאליסטיים ואם ציוניים. אגודות אלה הקימו מועדונים, היו מעורות בחיי הקהילה והשפיעו על דעת הקהל בעיר. בתקופה בה שלטו התורכים בשאלוניקי היו ההתאגדויות הציוניות אסורות, והן פעלו במסווה, לדוגמא כפעילות ספורטיבית באגודת "מכבי".

— הכותרת של השיר: "קומה עמי" משקפת התעוררות לאומית ציונית והתעוררות פוליטית בתקופות שונות.

מצא/י ביטויים לגווניה השונים של ההתעוררות הפוליטית והלאומית של יהודי שאלוניקי. הבא/י דוגמאות מלוחות: הקהילה, אות כתובה, חיי המעשה — פרנסות.

— התבונן/י בלוח "אני יהודי ולא יותר" — זהות יהודית. האם לדעתך אבי המשפחה יצטרף למהפכת "התורכים הצעירים"? נמק/י.

נימוקים בעד	נימוקים נגד

האם לדעתך יצטרף האב לתנועה הציונית בשאלוניקי? נמק/י.

לפני מהפכת "התורכים הצעירים"	בעד	נגד
אחרי מהפכת "התורכים הצעירים"		
בתקופת השלטון היווני		

— פועלי נמל שאלוניקאים בתל אביב — מהם לדעתך המניעים לעלייתם לארץ ישראל? בדוק/בדקי גם בלוח: הזיקה לארץ ישראל.

ושיננתם לבניך – השכלה וחינוך

מה היה לפני

היהודים בהיותם לא מוסלמים נתפסו על ידי השלטון העות'מאני כנחותים. הם חויבו במיסים כמו מס גולגולת וארנונות, אסור היה להם לשרת בצבא, להחזיק עבדים ולרכב על סוסים. עם זאת בהיותם חלק מהאימפריה הם זכו לאוטונומיה בענייני דת וחינוך. הילדים למדו ב"חברה" (ה"חדר") עד גיל 13, לאחר מכן למדו שנתיים ב"תלמוד תורה". במוסד זה, שהיה משותף לכל ה"קהלים", נלמדו גם חוכמות חיצוניות כמו רפואה ולוגיקה. משסיימו לימודיהם ב"תלמוד תורה" פנו רבים לעבודה, והשאר המשיכו ללמוד בישיבה. ישיבותיה של שאלוניקי היו ידועות בכל רחבי האימפריה העות'מאנית. הקשיים הכלכליים של הקהילה במאה ה-18 פגעו גם בחינוך ובמיוחד בשכבות העניות של החברה. שינוי במצב ההשכלה והחינוך חל מהמחצית השנייה של המאה ה-19.

— התבונן/י בצלום של תלמידי "כל ישראל חברים". אפיין/י את האנשים השונים בתמונה ונסה/נסי להסיק מהו תפקידם בבית הספר.

— קרא/י את מכתבו של כרמייה, מנהל "כל ישראל חברים" לרב קוב'ו, רבה הראשי של שאלוניקי.

"... אשריכם אנשי שאלוניקי שגם אתם תחפצו כי יהל אלוהים על זרעכם את זיו החכמה... ביסדם בתי לימוד אשר יקחו בהם הילדים את המדע הנחוץ בעת הזאת... ע"כ תקוותנו, אדון נכבד, כי הפעולה הזאת תמצא חן גם בעיני הדרתך הרמה ויגן על המפעל... כי לדאבון ליבנו הוגד לנו אשר יש בתוך עירכם, אנשים אשר חשבו קנאתם ה' בעמדם נגד אוהבי הדעת והחכמה..."
(מתוך: זכרון שאלוניקי, עמ' 269)

מה תהיה, לדעתך, תשובתו של הרב קוב'ו לבקשתו של כרמייה?

— התבונן/י בתמונה המציגה כיתת לימוד של בנות יתומות.
מה ניתן ללמוד על מעמד האישה? (בדוק/בדקי גם בלוחות: קהילה ופרנסות)

— גש/י ללוח "זהות יהודית". באיזה בתי ספר למדו בני המשפחה השונים? העזר/י בלוח הכרונולוגי!

הסבתא _____, האם _____, האב _____,

הבנות _____, הבן _____.

— מהו הקשר, לדעתך, בין השלטון המרכזי ומגמותיו כלפי המעוטים הלאומיים שבשליטתו, לבין החינוך בקהילה? הדגם/הדגימי (בדוק/בדקי גם בלוח: הקהילה והשלטונות).

האות כתובה – דפוס ועיתונות

מה היה לפני

בשאלוניקי פעלו מסוף המאה ה-15 עשרות בתי דפוס, שהוקמו על ידי מגורשי ספרד ופורטוגל. הם הדפיסו מזמורים, מדרשים, ספרי הלכה וספריט שעניינם חוכמות חיצוניות. במחצית השנייה של המאה ה-17, בעקבות ביקורו של שבתאי צבי בעיר, היתה ירידה בפעילות הדפוס. קשייה הכלכליים של הקהילה במאה ה-18 השפיעו גם הם ובהעדר בתי דפוס בשאלוניקי, שלחו בני העיר את כתבי היד שלהם לדפוס באמשטרדאם. בשנת 1738 מצליח "תלמוד תורה" להביא מאמשטרדאם את המדפיס בצלאל הלוי אשכנזי, ששיקם את הדפוס בעיר. עד הרבע הראשון של המאה ה-19 הודפסו בשאלוניקי כ-200 ספרים בעוד שבקושטא בירת האימפריה העות'מאנית הודפסו כ-100 ספרים.

— בחן/י בקפידה את הלוח ורשום/רשמי :

תאריכים

שפות

ארועים ונושאים

דמויות

חגים

עיצובים גראפיים ואיורים

עיצוב אחר

— מה ניתן לדעתך ללמוד מכך על העיתונות בשאלוניקי?

— מהו לדעתך ההסבר לריבוי עיתונות וספרים בשאלוניקי? בדוק/בדקי גם כלוחות: התארגנות לאומית ופוליטית, חינוך והשכלה ופרנסות.

— האם לדעתך מסורת ומודרניזציה סותרים זה את זה בשאלוניקי? נמק/י.

לכה דודי – חיי דת

מה היה לפני

שאלוניקי היתה עיר הגירה מושכת עבור יהודים ממגורשי ספרד ופורטוגל (1492). במשך כ-200 שנה הגיעו אליה יהודים ואנוסים מחצי האי האיברי, מאיטליה וצפון אפריקה. השלטון התורכי התייחס אל יהודים אלה כנחותים משום שלא היו מוסלמים, חייבם במיסים וכן הטיל עליהם הגבלות שונות כמו איסור רכיבה על סוס ואיסור שרות בצבא. עם זאת גילה השלטון התורכי סובלנות רבה ולא התערב באורחות החיים היהודיים. הקהילה היהודית הספרדית שקמה בעיר מחויבת היתה להתמודד עם בעיות רבות הן ביחסה כלפי השלטון התורכי, והן כלפי פנים נוכח בעית האנוסים. כך למשל נמל שאלוניקי שבת ממלאכה בשבת משום שמרבית עובדיו היו יהודים. אולם כאשר נתעורר צורך והצבא התורכי צריך היה לפרוק סחורות בשבת, התיר זאת הרב הראשי מתוך גישה של "דינא דמלכותא דינא". במאה ה-16 ניתן פסק הלכה המתיר לקבל אנוסים כיהודים גמורים לצרכי נשואין, ייבום וחליצה. היהודים התארגנו ב'קהלים' לפי ארצות וערי מוצאם. כל 'קהל' חשוב החזיק ישיבה ובראשה עמד מרביץ תורה. נוסח ומנהג התפילה הפך במרוצת המאה ה-16 לנוסח ספרד.

— מה ניתן ללמוד מכך שהתמונה המרכזית בהתייחס לחיי דת הינה תמונת הנמל ומדוע?

— איזה יחס לשבת עולה מתוך תפילת "לכה דודי"?

— קרא/י את תאורו של קלוצקל על השבת השאלוניקאית.

תיאור של שאלוניקי

"...השבת השאלוניקאית: ביום ששי מבעוד יום הרחובות מתרוקנים. רואים רק גברים וילדים לעשרות, בבגדי חג נקיים, צועדים לבתי הכנסת, השווקים שוממים. בנמל שוכנת העבודה. בזמן התורכים קרה פעם שחלק מהצי התורכי עגן במפרץ שאלוניקי. האדמירל התורכי דרש שיביאו ויטענו פחם לאניותיו. איש לא ענה לפקודתו. המפקד היה נאלץ לפנות אל החכם-באשי וזה נתן היתר מיוחד לעבודה בשבת (משום דינא דמלכותא). רק אז הופיעו עגלונים ועובדי הנמל לעבודה הנדרשת." (מתוך: שאלוניקי עיר ואם, עמ' 250)

— כיצד ישפיע, לדעתך, חוק "השבת" על היחסים עם השלטונות, ועל הזיקה לארץ ישראל? בדוק/בדקי גם בלוחות: זיקה לארץ ישראל, הקהילה היהודית והשלטונות.

— גש/י ללוח זהות יהודית. האם היות האב אדם דתי סותרת את היותו חבר ב"תורכים הצעירים"? הסבר/הסבירי.

האם, לדעתך, הסכתא תתנגד לשלוח את נכדה לבית הספר "כל ישראל חברים"? בדוק/בדקי גם בלוחות: חינוך והשכלה והתארגנות פוליטית ולאומית.

אני יהודי ולא יותר – זהות יהודית

– בתמונה שלפניך שלושה דורות. אפיין/אפייני אותם על פי לבושם.

– כיצד ישפיעו השינויים בחינוך, בחיי המעשה וביחסים עם השלטונות, על בני המשפחה השונים? (בדוק/בדקי בלוחות המתאימים)

– האם לדעתך דברי הנער קורדובירו: "אני יהודי ולא יותר" מאפיינים משפחה זו? נמק/י.

■ ■ ■ הנר החירות — "השבת השחורה"

פרק שני: שאלוניקי תחת הכיבוש הגרמני

9 באפריל 1941 — 15 במאוס 1943

מבוא:

פרק זה עוסק בקהילה היהודית בשאלוניקי מתחילת הכיבוש הגרמני ועד לגירוש של יהודי העיר למחנות המות. כתאריך סמלי נבחר יום יציאתו של הטרנספורט הראשון מהעיר. ניתן להבחין בשלוש תקופות מרכזיות של הכיבוש הגרמני בשאלוניקי. חלוקה זו נעשתה בהתייחס לשינויים במדיניות הגרמנית כלפי היהודים בעיר.

התקופה הראשונה: מתחילת הכיבוש ב־9 באפריל 1941 ועד ה־11 ביולי 1942. התקופה השנייה: "השבת השחורה", מה־11 ביולי 1942 ועד ה־6 בפברואר 1943. התקופה השלישית: מה־6 בפברואר 1943 ועד הגירוש.

מה קורה לה לזהות היהודית השאלוניהקאית בתקופת הכיבוש הגרמני? מה משפיע על יכולתה של הקהילה להתמודד עם המציאות החדשה שיוצר ביוון הכיבוש הגרמני? שאלות אלה עומדות במרכזו של פרק זה.

הבנת התהליכים ומורכבותם תאפשר לתלמידים להתמודד ולהבין את התגובה היהודית השאלוניהקאית לכיבוש. אין מדובר, אפוא, בתגובה אחידה, ובוודאי שתגובה זו משתנה בתקופות השונות של הכיבוש. ניתן לבחון את מציאות הכיבוש הגרמני בשלוש תקופותיה ואת התגובה של היהודים כלפיו לפי ההיבטים האלה: כיבוש גרמני – התארגנות יהודית, יחסי יהודים-יוונים-איטלקים, הנהגה יהודית ומוסדות הקהילה, חיי יומיום וזהות יהודית ודת.

מטרות

1. להכיר את האירועים והשנויים שחלו בחיי יהודי שאלוניקי בתקופות השונות של הכיבוש.
2. להבין את קשיי ההתמודדות של קהילת שאלוניקי בעלת הזהות הייחודית, עם מציאות הכיבוש.

אמצעים

קטעי מקורות: יומן, עדויות, מחקר.

שיטה

אנו מציעים שני אופני הפעלה. ראוי להדגיש שבניגוד ליחידה הקודמת, עזרי ההוראה בפרק זה הינם מקורות כתובים: עדויות והערכות היסטוריות. אופי העבודה והמחקר של התלמידים שונה, אפוא, לחלוטין מדרכי חקירתם ביחידה הקודמת.

א. אפשרות הפעלה ראשונה:

1. הצגת שאלה כללית
2. חלוקת הכיתה לקבוצות: עבודה על הטבלה המצורפת (או: עבודת הכנה בבית)
3. הצגת הטבלה (ראה עמ' 41)
4. דיון בשאלה הכללית
5. מתן מידע נוסף על-ידי המורה
6. דיון מסכם

ב. אפשרות הפעלה שנייה:

1. הצגת שלושה הלכי רוח בקרב יהודי שאלוניקי
2. הצגת השאלה הכללית
3. חלוקת הכיתה לקבוצות דיון: עבודה על הטבלה המצורפת וגיוש תשובות לשאלות המצורפות
4. הצגת הטבלה (ראה עמ' 41)
5. דיון בשאלה הכללית

כיבוש גרמני – התארגנות יהודית

עם הכיבוש הופכים הגרמנים לגורם המכריע הן לגבי היהודים והן לגבי היוונים. מדיניותם של הגרמנים כלפי היהודים בתקופות השונות היא זו המעצבת את אופי היחסים בין היהודים לגרמנים, ומשפיעה על האופן שבו מבינים יהודי שאלוניקי את המציאות המשתנה. היהודים אינם יודעים את תוכניותיהם של הגרמנים. הם ציפו ליחס התואם את ההצהרות האנטישמיות של הגרמנים, אך אין כמעט פגיעות ביהודים על רקע זה. יש פגיעה בפנאי היהודי. הכיבוש מחמיר את חיי היומיום: עיתונים נסגרים, דירות

מופקעות, ההנהגה היהודית נאסרת ותחתיה מתמנה הנהגה חלופית, סאכי שאלתיאל ואלכלה. אולם, כאמור, צעדים אלה מאפיינים את יחס הכובש כלפי האוכלוסיה בכלל. גילויי אנטישמיות מצד האוכלוסיה היוונית מקבלים אומנם מידה של ליגיטימיות, אך אין הם מהווים תופעה כוללת. אין החלה של חוקי הגזע על היהודים, וכך לא משתנה הסטאטוס המשפטי שלהם, שבעקבותיו היה מתחייב שינוי ביחס הגרמנים אליהם. ראוי לציין, שאי נקיטת צעדים אופייניים לכיבוש נגד היהודים, נובעת משיקולים פנימיים, שכמובן אינם ידועים ליהודים. אושוויץ, מחנה ההשמדה המרכזי של יהדות אירופה, אינו פנוי בשלב זה לקלוט את יהודי יוון. אף כי הגרמנים הם אלה שממנים את ההנהגה החדשה, אין הם מתערבים ומפריעים לפעילותה של "הועדה המרכזית". ועדה זו מוכרת על-ידם כגוף הנהגתי מקביל, והם פונים אליו לא אחת. התקופה השנייה תחילתה ב"שבת השחורה", כאשר כונסו הגברים היהודים של העיר בכיכר החירות לצורך מיפקד. אירוע זה מהווה נקודת מפנה ביחס הגרמנים כלפי היהודים. בתקופה זו, לאחר כמעט שנה ומחצה, עומדים היהודים לראשונה בפני איום של ניתוק מבני משפחה, וגיוס כוח-אדם לעבודות כפייה. האירועים בככר החירות, שבהם היהודים מושפלים ומוכים לעיני כל, יוצרים לראשונה הבחנה בינם לשאר האוכלוסיה היוונית. מכאן ואילך יש החמרה ביחס השלטון הגרמני כלפיהם. אולם למרות עוצמת האירוע, הם מאפשרים ליהודים, ל"ועדה המרכזית", לבקר ולנהל את גיוס הכפייה ואף לנהל משא ומתן על גובה הכופר תמורת שחרור יהודים מעבודת כפייה זו. ביומנו מספר עורך הדין י. יקואל כיצד נדחית פגישה עם ד"ר מרטון* לגבי דיון בגובה הכופר, מכיוון שניקבעה ביום השבת. התקופה השלישית: בשלב זה יש החלה מלאה של חוקי הגזע על יהודי שאלוניקי. עקב כך חל שינוי מהותי בסטאטוס של היהודים. היהודי נכדל כעת מהאוכלוסיה היוונית גם מבחינה חוקית וגם מבחינה פיזית (גיטו). היהודים מנסים להגיע להידברות עם הגרמנים. הם רואים נחיצות בהקמת שני גיטאות ולא אחד, כפי שפורסם בפקודה מה-6 בפברואר. בניגוד לשתי התקופות הקודמות אין הגרמנים מגלים כל

* בשאלוניקי ניצחו דיטר ויסליצני ואלואיס ברונר נציגי משרדו של אדולף אייכמן, על הגירוש. בפברואר 1943 יושמו חוקי נירנברג בידי ד"ר מקסימיליאן מרטון, היועץ למינהל הצבאי גרמני. ערך: יוון, האנציקלופדיה של השואה, ג', עמ' 567.

נכונות להיענות לכך אלא לאחר נסיונות חוזרים ונשנים מצד הנהגת הקהילה. נשאלת, אפוא, השאלה, כיצד נתפסה בעיני היהודים הסכמתם של הגרמנים להצעה זו?

כמו כן מפעילים הגרמנים שיטות ענישה קולקטיבית, שמטרתן להרתיע את היהודים מלברוח (ראה מקרה ד"ר קואנקה) ולהביאם לציות מלא.

הגרמנים יוצרים הבחנה בין יהודים בעלי אזרחות יוונית ליהודים בעלי אזרחות ספרדית ואיטלקית, דבר המעורר תהיות. כמו כן ואולי בניגוד לכך, אין הם מתחשבים בפניות של גורמים יווניים רשמיים (המטרופוליט היווני גנאדיוס), וגורמים וולונטריים ("ארגון נכי המלחמה").

כדי למנוע בהלה מפעילים הגרמנים שיטות המכוונות להסוות את מטרת הגירושים. למשל, הגירוש לגיטו "הברון הירש" נועד לתת ליהודים אוטונומיה. הגירושים לפולין נועדו להקים מדינה יהודית בקרקוב. היהודים אפילו קנו שטרות מכר עבור רכישת קרקעות שם.

יחסי יהודים-יוונים-איטלקים

ליחסים בין האוכלוסיה היוונית המקומית ובין היהודים היו שני פנים. מחד גיסא הצהיר ראש הממשלה טסלאקוגלו כי, "ביוון אין קיימת בעיה יהודית". הצהרה זו גם אם היתה הצהרה בלבד הרי שעדיין שיקפה את העובדה, שהיהודים הם אזרחים לכל דבר, לפחות מבחינת מעמדם המשפטי, וכי השלטון היווני אמור לנהוג בהם ככאלה. הצהרות מסוג זה שימשו משקל נגד לפעולותיהם של הגרמנים כלפי היהודים והיוו נקודת מישען. כמו כן היו קצינים יווניים שהוקירו תודה וגילו הערכה בפומבי ליהודים, שלחמו לצידם נגד האיטלקים והגרמנים.

מאידך גיסא מצביעים המקורות על כך, שהכיבוש הגרמני הקל וסייע להופעתם הגלויה של גורמים אנטישמיים יווניים, שפעילותם הורגשה פחות לפני הכיבוש. היהודים נתפסו על-ידי חלק מהאוכלוסיה היוונית כגורם מעכב מבחינה כלכלית. למשל, בית הקברות היהודי, שהיה ממוקם במרכז העיר, הפריע אובייקטיבית להתפתחותה. גם בתקופה השנייה, וכן במקרה הספציפי של אירועי "השבת השחורה", ניתן למצוא שתי גישות מצד האוכלוסיה היוונית כלפי היהודים במקום. לנוכח ההשפלות והעינויים שעוברים היהודים בכיכר החירות, עומדים יוונים רבים וצופים במתרחש ללא כל ניסיון התערבות. לכך יש

להוסיף מאמרי שיטנה בעיתונות המקומית. מנגד, לאחר החרמת דוכני יהודים בשוק העיר ומסירתם ליוונים, היו חלק מהתושבים המקומיים מוכנים לשתף את הבעלים היהודיים במסחר.

בתקופה השלישית, לצד ביטויים של שמחה לאיד, יש גם גילויים של הבנה וחמלה. על אף ניסיון הגרמנים לבודד ולסמן את היהודים, מגלה האוכלוסיה היוונית יחס אוהד ואנושי כלפי היהודים, נושאי הטלאי הצהוב, ואין מצידה נסיונות השפלה והתגרות. יש יוונים המנסים להעניק ליהודים מקומות מסתור. המטרופוליט היווני מוקיע את צעדי הגרמנים וקורא ליהודים לברוח, וכך נוהגות גם קבוצות של המחתרת היוונית. מורכבות היחסים בין יהודים לגויים באה לידי ביטוי גם ביחס השלטון האיטלקי והשגרירות הספרדית. אלה ניסו לסייע בידי יהודי שאלוניקי על-ידי מתן אזרחויות מזויפות כדי להצילם. ייתכן שאפשרות זו יצרה תחושה, שאין יהודי העיר מופקרים, מה גם שבוודאי סיפקה אפשרות הצלה ולו למעטים. איש לא שיער, שהגרמנים יכבשו את איזור השליטה האיטלקי, וגורל יהודי אתונה וסביבותיה לא יהיה שונה מגורלם של שאר היהודים (כך, למשל, מסתיים יומנו של יום טוב יקואל).

הנהגה יהודית ומוסדות הקהילה

מיד עם הכיבוש חל שינוי מהותי במבנה הקהילה, הנהגתה ומוסדותיה. הגרמנים אוסרים את מנהיגי הקהילה ומפרקים את מוסדותיה. במקום ההנהגה היהודית שהיתה עד כה, ממנים את סאבי שאלתיאל לנהל את כל הארגונים היהודיים בכל קהילות יוון. חוסר יכולתו לדאוג לצרכי הקהילה בעיתות משבר ומצוקה מביא להתארגנות "מלמטה" של חברים בקהילה המקימים את "הועדה המרכזית", שתפקידה לדאוג לקבוצות החלשות, ובעיקר ליתומים ולאלמנות. הם יוצרים מסגרת תמיכה המושתתת על ארגון הסעד בקהילה טרם המלחמה, "מתנות לאביונים". אם כי הגרמנים הם אלה שקובעים ומכתיבים, יש להדגיש את היוזמה העצמית של אנשי הקהילה לדאוג לעצמם. הם יוצרים מעין הנהגה חלופית להנהגה הרשמית שמונתה על-ידי הגרמנים.

אירועי "השבת השחורה" והגיוס לעבודות כפייה בעקבותיה יוצרים מציאות חדשה עבור יהודי שאלוניקי. "הועדה המרכזית", שטיפלה עד כה בצרכיה הסיעודיים של הקהילה, לוקחת על עצמה את הטפול בגיוס הכפייה. מוקם לצורך זה משרד קישור מיוחד,

שתפקידיו הם: א. כלפי פנים — להחליט את מי לגייס לעבודות הכפייה ב. כלפי חוץ — לנהל מו"מ עם הגרמנים לגבי כופר גיוס.

באירועים אלה יש משום הרחבת סמכויות עצמית של אותה הנהגה וולנטרית של הקהילה. זאת ועוד יוזמה זו מקבלת את אישור הגרמנים, ושאלתיאל, הממונה מטעם הגרמנים, שב ונדחק מסמכויותיו. יתכן והרושם שנוצר בקהילה בעקבות מהלכים אלה היה שהגרמנים פועלים בשני מישורים, ומותירים בכך מרחב להתארגנות ופעולה עצמאית של יהודי העיר. כמו כן מנהלת הנהגה זו של הקהילה מו"מ עם הגרמנים לגבי הצו להריסת בית הקברות היהודי. גם כאן עשויה היתה התנהגות הגרמנים להתפרש בשני אופנים: כפעולה אנטי יהודית וכפעולה הנובעת מצרכי העיר, שהרי מיקומו של בית הקברות הפריע להתפתחות העיר.

לקראת סיומה של תקופה זו עוברת הקהילה שינוי בהנהגתה הרשמית. שאלתיאל מודח מתפקידו והרב קורץ, רבה הראשי של הקהילה, מתמנה תחתיו על-

ידי הגרמנים. ראוי לציין, שאין "הועדה המרכזית" מאשרת את המינוי, וחלק מחבריה אף מסרב לשתף פעולה עימו. למרות זאת הרב קורץ מקבל על עצמו את התפקיד.

בתקופה השלישית מחילים הגרמנים את חוקי הגזע ואת גרוש היהודים לגיטו "הברון הירש", עם זאת אין הם מפרקים את הועדות הפועלות בקהילה. למרות חומרת צעדיהם של הגרמנים כלפי יהודי שאלוניקי, אין הרב קורץ מעריך נכונה את המתרחש וקורא לשתוף פעולה מלא עם הגרמנים. מידת אחריותו של הרב קורץ לגירושם שנוייה במחלוקת ביחוד לנוכח התנהגותו של הרב ברזילי באתונה. גם באתונה ממונה הרב על-ידי הגרמנים, אולם הוא קורא ליהודי העיר לא להישמע להוראות הגרמנים ולברוח. כמו כן, יש לזכור, שיהודי האיזור הבולגרי כבר גורשו בשלב זה, ידיעה שהיה בה כדי להתריע על העתיד להתרחש עם זאת אירועים אלה התרחשו בתקופה מאוד קצרה, שלא איפשרה הערכה והתארגנות חלופית.

הנכבשים הגרמנים מחרימים סחורות בעיר ומפנים תושבים מבתיים (ציור בעיתון יווני בשאלוניקי) (מתוך: זכרון שאלוניקי, עמ' 531)

חיי יומיום

הגזירות שמטילים הגרמנים עם הכיבוש משפיעות על חיי היומיום של היהודים ושל היוונים כאחת. הגרמנים מחרימים מכשירי רדיו רק ליהודים, פעולה שניתקה את היהודים ממידע ישיר על המתרחש. ליהודים מחרימים גם את הפסנתרים. החרמה זו שבה ומופיעה בעדויות רבות, והיא מצביעה על פגיעה חמורה בתרבות בכלל ובתרבות הפנאי של בני הקהילה בפרט, עד כי אין הם יכולים להבליג עוד. מעניין לציין, שבעדותו של ליאון כהן, איש הזונדרקומנדו (ראה פרק שלישי), הוא מספר, שהוא מבטיח לבן עירו, שאם יינצל, יחזור לשאלוניקי, יחפש את בתו של בן עיר זה, ויודיע לה על מקום מחבואו של הפסנתר של המשפחה.

אחר-כך מוחרמים להיטים ודירות, פעולה הפוגעת באיכות החיים ובעצם קיומם. בעקבות הכיבוש פוקד את שאלוניקי משבר כלכלי קשה, שתוצאותיו אינפליציה, ספסרות מזון והתרוששות הן של הפרט והן של הקהילה. חורף קשה פוקד את האיזור באותה התקופה, מוסיף גם הוא לקשיים וגורם מחלות ומגיפות המפילות חללים רבים. כמו כן אוסרים הגרמנים על הופעתם של עיתונים יהודיים ומשנים שמות של רחובות בעלי אופי יהודי. אם כי התנכלויות על רקע גזעני מועטות, הרי שמוראותיו של הכיבוש נותנות את אותותיהן במירקם הפנימי של החיים היהודיים בשאלוניקי.

בתקופה השנייה, אירועי "כיכר החירות", גיוס לעבודות כפייה, הכופר — כל אלה מחריפים את המצוקה הכלכלית וגורמים לפירוד במשפחה. זו הפעם הראשונה מאז הכיבוש שהמשפחה עצמה מאוימת. כמו כן מוחרמים בתקופה זו דוכנים של יהודים בשוק העיר ונמסרים לידי יוונים.

בתקופה השלישית בפרק זמן מאוד קצר של שלושה חודשים משתנים החיים היהודיים והסדרים האישיים לבלי הכר. חופש התנועה מוגבל, מתחיל מעבר מהבתים לגיטו, היהודי מובדל חיצונית מסביבתו, עסקים יהודיים מסומנים ונסגרים, היהודים מחויבים בדיווח על רכושם, וחוסר הוודאות לגבי העתיד גורם לאחרה עמוקה.

זהות יהודית ודת

הכיבוש הגרמני יוצר מציאות חדשה. למרות כל השינויים בחיי היומיום, אין הגרמנים פוגעים בחיי הדת ובמסורת היהודית. יש אומנם פגיעה מסוימת

במוסדות יהודיים כמו אירגון "בני ברית" שראשו נעצרים, מוסדות הקהילה מפורקים, אך מירקם החיים היהודיים המעוגן במסורת היהודית כמעט ואינו ניפגע. האירוע הבולט בתקופה השנייה הוא הרס בית-הקברות היהודי הישן על-ידי הגרמנים. מעשה זה פוגע בקהילה היהודית פגיעה קשה, שהרי הקהילה השאלוניקאית, ועל כך עמדנו בפרק הקודם, מעוגנת היטב במסורת היהודית, וזו מהווה מרכיב מהותי בזהותה. אירוע זה מהווה תקדים, מכיוון שעד כה נמנעו הגרמנים מלפגוע באושיות החיים היהודיים.

עם זאת מאפשרים הגרמנים לדחות פגישה עם "הועדה המרכזית" בעניין הכופר, מכיוון שזו עתידה היתה להתקיים בשבת. כיצד, אפוא, להבין את מדיניות הגרמנים, ואיזו משמעות יש ליחס זה?

החלת חוקי הגזע והגיטואיזציה פוגעים בקהילה ובכל מירקם החיים הייחודי שיצרה עד הכיבוש, הן כלפי פנים והן ביחסיה עם הסביבה, שהרי זו קהילה שהתנהלה כאוטונומיה יהודית לכל דבר, שכמעט לא ידעה אנטישמיות מהי במשך מאות שנים. עם זאת, עדיין אין פגיעה במסורת ובחיי הדת היהודיים. מה היה קורה, אילו היו הגרמנים מפעילים את מדיניותם בדבר איסור קיום פולחן דתי יהודי? שאלה זו היא בבחינת אפשרות שכמובן לא יצאה אל הפועל, אבל האם פגיעה מסוג זה ביהודי שאלוניקי עם תחילת הכיבוש היתה גורמת להם להגיב באופן שונה?

רקע היסטורי

יוון הוכנסה למערכולת המלחמה ב-28 באוקטובר 1940, כאשר החלה נגדה מתקפת הצבא האיטלקי. באמצעות מתקפה זו ביקש מוסוליני למתן את השפעת הגרמנים באיזור הבלקן. מתקפה זו, שנעשתה מבלי להודיע להיטלר בן-בריתו, באה בעקבות הסכמים חשאיים בין רומניה וגרמניה על הקמת בסיסים צבאיים גרמניים ברומניה. הפעילות האיטלקית נתקלה בקשיים ונמשכה עד אביב 1941, שעה שמתקפה גרמנית מהירה שברה את התנגדות הכוחות היוגוסלביים ואת התנגדות הצבא היווני. וכך במקום להגביל את ההתפשטות הגרמנית בבלקן, גרמה היוזמה האיטלקית דווקא למצב הפוך: מדינות הבלקן הפכו לגרורות הרייך הגרמני, ובסיסי הצבא הגרמני הועברו מרומניה לחופי הים-התיכון: לשאלוניקי, לאיים האגאים ולכרתים.

למרות זאת חילקה גרמניה את יוון לשלושה חלקים: רובה של הארץ — כל יוון ההיסטורית ואתונה הועברו לשלטון איטלקי; העיר שאלוניקי וסביבותיה, חלק

מהאיים האגאים ורצועת אדמה לאורך הגבול עם תורכיה נשארו בידי הגרמנים; תראקיה ומקדוניה המזרחית הועברו לידי בולגריה. מתוך 77 אלף יהודי יוון גרו כ-57 אלף בעיר שאלוניקי. 3000 יהודים חיו בקהילות קטנות שנכללו גם הן באיזור הכיבוש הגרמני. כ-5000 יהודים חיו באיזור הכיבוש הבולגרי. כ-12 אלף יהודים חיו באיזור הכיבוש האיטלקי, רובם התגוררו באתונה.

הנחיה:

1. המורה יציג את השאלה המרכזית העומדת לדיון בפרק זה.

שאלה כללית: מיקומה הגיאוגרפי של יוון, פתיחותה אל הים, הגבול המשותף עם תורכיה, קרבתה וקשריה עם היישוב היהודי בארץ-ישראל, יחסיה עם האוכלוסיה היוונית, חלוקתה לשלושה חלקים בעקבות הכיבוש, ההגנה שנתן השלטון האיטלקי, האפשרות להשתמש בנתיבות הזרות ואופיו של תחילת הכיבוש הגרמני – כל אלה פתחו בפני היהודים השאלוניקאים אפשרויות רבות של מילוט הצלה.

כ-15 במאוס 1943 יוצא הטרנספורט הראשון משאלוניקי למחנות ההשמדה במזרח אירופה. בסך הכל גורשו כ-45 אלף מיהודי העיר. נוכח אפשרויות ההצלה והמילוט, מהם ההסברים לכך, שגורל יהודי שאלוניקי הוא כגורל כל יהודי אירופה תחת הכיבוש הנאצי?

2. המורה יחלק את הכיתה לקבוצות דיון של כ-4-6 תלמידים בקבוצה. יש לאפשר לתלמידים המעדיפים עבודה יחידנית לעשות כן. העבודה בקבוצות מחייבת שילוב של עבודה יחידנית ובה קריאת מקורות מצורפים עם דיון קבוצתי, שתכליתו מילוי הטבלה המצורפת. כל קבוצה תקבל, אפוא, את המקורות ואת הטבלה.
3. המורה יציג את הטבלה בפני הכיתה. התלמידים יגשו אל הלוח וימלאו את הטבלה.

הערה: בקבוצות חלשות ימלא המורה את העמודה הראשונה בטבלה וחלקים ממנה כדוגמא מנחה לתלמידים.

4. המורה יקיים דיון בשאלה הכללית, לפי ההיבטים השונים שבטבלה ועל-פי תוצאות העבודה הקבוצתית.
5. המורה יוסיף לתלמידים מידע מפורט על אפשרויות ההצלה שעמדו בפני היהודים בשאלוניקי. (להרחבת הקריאה ראה ביבליוגרפיה.)
- המורה יתאר את אפשרויות ההצלה (להרחבת קריאה ראה ביבליוגרפיה בסוף הפרק):
1. אפשרות להיעזר בלא-יהודים.
2. האפשרות להיעזר ביהודים מבחוץ (יהודי אתונה, אירגונים של היישוב היהודי בארץ-ישראל, וועד ההצלה, המוסד לעלייה ב' בקושטא, היהודים היווניים בארץ-ישראל).
3. בריחה והברחת גבולות באופן עצמאי, דרך הים ודרך ההרים.
4. הצטרפות למחתרות היוונים ולפרטיזנים.
5. המשך שירות בצבא היווני.
6. הנתיבות הזרות (האיטלקית והספרדית).
7. מאמצי הכנסיה להסתר יהודים, וכן הסתתרות אצל אנשים פרטיים.
8. בריחה לאיזור הכיבוש האיטלקי.

ב. אפשרות שניה להפעלה

אנו מציעים לך אפשרות הפעלה נוספת של פרק זה. כאן מוצגות בפני התלמידים שלוש עמדות של יהודים שאלוניקאים כלפי המציאות שנוצרה מה-6 בפברואר בעקבות פרסום חוק הטלאי והגירוש לגיטו.

1. המורה יציג את השאלה הכללית: מהם הגורמים שהשפיעו על הלכי הרוח בקהילה בתקופות השונות?
2. המורה יחלק את הכיתה לקבוצות של 4-6 תלמידים בקבוצה. התלמידים יעבדו על קטעי המקורות לפי הטבלה המצורפת וישיבו על השאלות המתלוות לאפשרות זו.
3. הצגת הטבלה.
4. דיון בשאלה הכללית.

הנחיה לתלמידים (אפשרות הפעלה שניה):
 קיראו את המקורות שלפניכם. מקורות אלה משקפים הלכי רוח בשאלוניקי בתקופה השלישית של הכיבוש הגרמני (מה-6 בפברואר 1943).
 א. מהו הלך הרוח שהייתם אתם בוחרים כמאפיין תקופה זו?
 ב. השוו הלך הרוח זה לשתי התקופות הקודמות. האם הלך רוח זה משקף לדעתכם את התחושות של היהודים בשתי התקופות הקודמות של הכיבוש הגרמני? הסבירו את החלטתכם.

הינכם יכולים להעזר בטבלה. כך תוכלו לקבל תמונה מלאה ורציפה יותר של האופן בו התמודדו יהודי שאלוניקי עם הכיבוש בשלוש תקופותיו.
 יתכן מאוד שאף אחד מבין הלכי הרוח המוצעים כאן לא ישקף, לדעתכם, את תחושות היהודים כלפי הכיבוש הגרמני. הינכם יכולים להציע הלכי רוח אחרים מתאימים יותר, אך עליכם לנמק והסביר את הצעתכם.

להלן הלכי הרוח:

1. מתוך עדותו של אלפונסו לוי, חבר ועד הקהילה:
 "...כבר אפשר היה לראות ברחובות יהודים עם חבילות, מסייעים רהיטים ממקום למקום. משפחות וידידים ביקשו לגור יחדיו. המצב הנפשי של היהודים לא היה ירוד; בימים אלה ניתפרסמו ידיעות על מפלוגת הגרמנים ודבר זה עודד אותנו. בני הקהילה עזרו זה לזה, והסולידריות באה לביטוייה המלא." (מתוך: יהדות יוון בחורבנה, עמ' 124)

2. מתוך עדותו של יוסף ברזילי, תלמיד באחד מבתי הספר בעיר:
 "הגרמנים פירסמו הודעה, שכל החוקים והצווים הגרמניים חלים על יהודים נתיני יוון, ולא על יהודים שהם בעלי נתינויות זרות, כמו איטלקית, ספרדית ותורכית. לסבתא טזרטס היתה נתינות איטלקית, ולכן החוקים לא חלו עליה. שאר בני המשפחה ניכללו בקטגוריה של אלה שהצווים הגרמנים חלים עליהם. עם הקמת הגיטו צומצם גם שטח המחיה של היהודים. אסרו על היהודים להתגורר בשכונות הדרומיות של שאלוניקי – האיזור שבו גרנו אנחנו. אז התחלנו לנדוד מבית לבית ובסופו של דבר הגענו לגיטו ה"ברון הירש". סבתי נישאה בבית.
 זאת היתה תקופה קשה. היתה אווירת נכאים. בתי הכנסת היו מלאים מתפללים, הוצאו ספרי תורה לרחוב, ואנשים זעקו נגד רוע הגזירה. היתה הרגשה שמהו נורא עומד לקרות, אבל לא ידענו מה." (מתוך: בנתיבי שאול, עמ' 188)

3. "ב-5 במרץ 1943 נתן קורץ הוראה להדביק את ההודעה הבאה: "אנו קוראים לאחינו בני ישראל לשמור על השקט, על קור רוח, ולא להיגרר לבהלה, לא לתת אמון בשמועות מדאיגות, שאין להן יסוד. כל אחד חייב להמשיך בשלווה בעסקיו ולהשליך את יתרונו על ראשי הקהילה." (מתוך: מולכו ונחמה, שואת יהודי יוון, 1941-1944, עמ' 70)

הנחיה לתלמידים:

עם כניסת הגרמנים לעיר החלה מציאות החיים שבה להשתנות. קטעי המקורות שלפניך, הלקוחים מתוך עדויות של יהודים משאלוניקי, מציגים מציאות חדשה שנוצרה בעקבות הכיבוש.

קרא את הקטעים ושים לב להיבטים השונים המבטאים מציאות חדשה זו. לאחר מכן השלם עם חבריך לקבוצה את המידע הנדרש בטבלה.
בדוק את תחומי השינוי ביחס למציאות טרם כיבוש, כפי שעולה מעבודתך ביחידה הראשונה.

הערה: חלק מהמקורות מצביעים על שינוי ממשי, ואילו מחלק אחר של המקורות עליך להקיש על תחומי החיים שעוברים שינוי עקב הכיבוש.

תקופה ראשונה: 9 באפריל 1941 עד 11 ביולי 1942

מתוך יומנו של יום טוב יקואל:

יום טוב יקואל היה עורך-דין ששימש כיועץ בקהילה. כן שימש בתפקיד יו"ר לשכת "בני ברית". בתקופת הכיבוש הגרמני השתתף בניהול "מתנות לאביונים" בקהילה. עם תחילת הגירושים משאלוניקי ברח לאתונה. מלאכת כתיבת היומן נקטעה בעיצומה, כאשר קבוצת אנשי ס.ס. פרצה לביתו ואסרה אותו. באפריל 1944 הוא גורש למחנה ההשמדה בירקנאו.

תחילת הכיבוש בשאלוניקי

בעשרת הימים הראשונים של אפריל 1941, ימים אחדים לאחר כניסת הצבא הגרמני לשאלוניקי, עצרה המשטרה הגרמנית (הגסטאפו) את כל חברי הנהלת הקהילה היהודית שנמצאו בשאלוניקי. נשיא "בני ברית", חבר הפרלמנט לשעבר, אלברט ג'יאניאו, וארבעה פקידים בכירים של הקהילה הושלכו למעצר במרתף של מחלקת התובלה בעיר. לאחר מכן נסגרו משרדי הקהילה, הוחרמו כל הארכיונים שלה והאירגון הקהילתי פסק לתפקד.

באמצע מאי אסרה המשטרה הגרמנית את ארבעת הפקידים והטילה את ניהול ענייני הקהילה על סאבי שאלתיאל. פורסמה פקודה מיוחדת על פיזור ועד הקהילה ובוטל מינוים של היועצים השונים במוסדות הקהילתיים. כל ניהול האירגונים הקהילתיים של שאלוניקי ושל כל קהילות יוון הוטל מעתה על סאבי שאלתיאל. שאלתיאל לא היה אדם בעל שיעור קומה, ופעילותו החברתית ניכרה אך מעט.

הוא היה גבה קומה, בעל מידות, לבוש בקפידה והופעתו מרשימה. אבל בתוך שיחה קצרה היה אפשר להיווכח כי הופעתו החיצונית של האיש מחפה על ריקנות גדולה. לאחר ששאלתיאל נתמנה על ידי הרשויות הגרמניות לעמוד בראש יהדות יוון כיושב-ראש היחיד של כל הקהילות, היה הוא היחיד שהתייחס לתפקידו ברצינות. תושבי עירו היהודים, שהכירוהו וידעו את ערכו, התייחסו אל המינוי בביטול מוחלט. לפני כן הוא לא עסק כלל לא בבעיות הכלליות של היהודים ולא בענייני הקהילה.

בחודשים הראשונים של שנת 1942, עוד בטרם עמדו על אזלת-ידו של שאלתיאל, חשו עסקנים של הקהילה שנודעו בעבר בפעילותם המועילה, כי יש צורך להתערב לטובת בני הקהילה הסובלים, ותבעו משאלתיאל לחדש את פעולת בתי התמחוי לילדים "מתנות לאביונים". הורכבה ועדה מרכזית, שתפקידה הראשון היה לאסוף סכומי כסף גדולים למען החזקת בתי התמחוי. הועדה ערכה רשימות תורמים, על פי מקצועותיהם, ואנשיה התמסרו במרץ רב לגביית התרומות, אשר נמסרו ישירות לרשות מפעל המטבחים מבלי שיעברו דרך האירגון הקהילתי. המתבקשים לתרום נענו ותרמו בעין יפה, וכך יכלו מנהלי המטבחים להגדיל את מספר הילדים ומשפחות

הנצרכים. (מתוך: יהדות יוון בחורבנה, עמ' 29-30)

כתנאים אלה מצא הכובש הגרמני את העיר שאלוניקי באפריל 1941. על אף המתואר לעיל, לא חסרו בעיר אנטישמים קנאים חוליגנים. הללו, מיעוט מונעים בכוח מניעים אידיאולוגיים, רובם בכוח מניעים כלכליים, ראו בסיפוק את הרחקת היהודים מן העיר. כשהגיעו אלפי יוונים נוצריים, אשר גורשו ממקדוניה המזרחית (שיריס, דרמה, קבאלה) על-ידי הפולשים הבולגרים, גדל עוד יותר כוחו של הגורם האנטישמי.

עם כניסת הגרמנים אל העיר החלו להתעורר בה החוגים האנטישמיים. חלקם פעלו בגלוי, חלקם בסתר. הללו ניסו, ללא הצלחה, להשפיע על בתי השעשועים ובתי המלון לסגור את דלתותיהם בפני יהודים, להכריח מפעלים שונים לפטר את עובדיהם היהודים ועוד ועוד. מאמצים אלה נכשלו, כיוון שהגרמנים טרם החליטו להנהיג את חוקי נירנברג במקדוניה. לסיכול המזימות תרמה גם התערבות קצינים יוונים, אשר שירתו בחזית אלבניה וחזו שם בגבורת הלוחמים היהודיים. אלא שהחוגים האנטי-יהודיים המשיכו לפעול מאחורי הקלעים והתוצאה הייתה, שהעיתונות היוונית פתחה, בכל זאת, בתעמולה אנטישמית. הגרמנים מצדם נמשכו אחריה.

לאחר כניסת הגרמנים הצטמצם היקף הפעילות של העיתונות היוונית, ולאור יצאו שני עיתונים בלבד: "ניאה אברופי" ("אירופה החדשה"), שהופיע בשעות הבוקר, ו"אפוגמטיני" (עיתון ערב), שהופיע אחר הצהריים. עיתונים אלה שירתו בצורה עיוורת את הכובשים הגרמנים והפיצו דברי בלע על היהודים. בנושא זה הצטיין עיתון הבוקר, אשר עוד בתקופת עבודת הכפייה (קיץ 1942) פירסם חיבור היסטורי, כביכול, שנקרא "היהודים בשאלוניקי" מאת העיתונאי גס הרוח ניקוס קמונס, בן מושחת לאחת המשפחות המכובדות בעיר. תחת מסווה של כתיבה היסטורית פירסם, בידיעה כי לא ייענש על הוצאת דיבה, מאמרי השמצה ועלבון נגד יהודי העיר, ובעיקר נגד הידועים והמכובדים שבהם. (שם, עמ' 33)

בהתאם להצעתו הוחלט להקים "ועדה מרכזית" שתאחד את פעולות הסעד ותכונן את המוסדות והאירגונים השונים. כדי לא לעורר חשד כי הועדה מתנגדת לקהילה הממוסדת הרשמית, בחרו החברים את סאבי שאלתיאל לתפקיד ראש הקהילה ויו"ר הועדה.

חברי הועדה עקבו בצער אחרי הידרדרות אירגון הקהילה, אולם לבד מהמלצות ידידותיות לא יכלו לעשות לתיקון המצב. סאבי שאלתיאל טען כל העת כי הוא, כממונה על-ידי הגרמנים, חייב לציית להוראותיהם ולמסור להם, ולהם בלבד, דין וחשבון על פעולותיו. (שם, עמ' 31)

עדותו של יעקב חנדלי:

המשבר הכלכלי שפקד את המדינה בעקבות הכיבוש גרם להיעלמות של מצרכי מזון בסיסיים, לגידול באינפלציה ובספסרות ולדילדול קופת הקהילה. אם בימים כתיקונם היו רבים מיהודי העיר נהנים מסיוע מקופת הקהילה – הרי עתה היו המונים אלה צפויים לאימת רעב. במשך שנה זו עדיין לא הונהג אף חוק מחוקי הגזע. על-אף תנאי החיים הקשים מנשוא עקב השתוללותם האכזרית של השליטים החדשים, עדיין החיים התנהלו בשקט יחסי. (מתוך: חנדלי יעקב, מהמגדל הלבן לשערי אושוויץ, עמ' 40)

מתוך עדותו של אלברט מנשה:

למען האמת, מאומה לא רימו על השחיטה האימה של האוכלוסיה השלוה ורודפת השלום של שאלוניקי, שמנתה חמישים אלף נפש. עם כניסת הצבא הגרמני לשאלוניקי, לא היה אפשר לחזות מראש את העתיד להתרחש. משך שנה שלמה, חיו יהודי שאלוניקי בשלום יחסי. נכון הוא, כי כבר בימים הראשונים לכיבוש העיר, החרימו הגרמנים את מכשירי הרדיו של היהודים. ואולם אנו, ברוב תמימותנו, ניסינו להבין את הצעד הזה, ופעמים אף נדמה לנו כמוצדק. אחר-כך הגיע תור החרמת הפסנתרים. פעולה זו כבר היתה פחות מובנת. במהרה הגיע אף תור הרהיטים והחרמת אלפי דירות. הפעולות הללו הציקו, כמובן, עד למאוד. ואף-על-פי-כן, סבלנו אותן מתוך נחמה, כי בסופו של דבר לא נשקפת מהן סכנה לחיינו.

ואולם המצוקה הלכה וגברה. יהודים אחדים עונו לאחר שסירבו למסור את חפצי הערך שלהם, ואחרים נורו למוות. אירועים אלו אמנם עוררו פחדים עמוקים, אולם היהודי, היודע להבליג על מכאוב, עמד גם בהם והמשיך לעסוק בעבודתו כשכל העת מקננת בלבו דאגה עמוקה. (מתוך: יהדות יוון בחורבנה, עמ' 176)

מתוך עדותו של אלפונסו לוי:

הצוררים החרימו מיד את בית-החולים היפה שלנו על-שם ה"בארון הירש". עובדי בית-החולים גורשו, חולינו נזרקו החוצה. במקומם הובאו פצועים גרמנים. כל הקהילה נראתה כאוניה רעועה. לשמחתנו הצהיר ראש ממשלת קוויסלינג היונית, הגנרל טסלאקוגלו, לפני עיתונאי, כי ביוון אין קיימת בעיה יהודית. בבוא הגנרל באביב 1942 לשאלוניקי הופיעה לפניו משלחת שחבריה היו הרב קורץ, יוסטוב יקואל (היועץ המשפטי של הקהילה) וסאבי שאלתיאל, כדי להודות לו על הצהרתו זו. הרבנו להתווכח בינינו על הביקור הזה של ראשי הקהילה אצל הגנרל. (מתוך: יהדות יוון בחורבנה, עמ' 171)

תקופה שנייה: כיכר החירות — "השבת השחורה" 11 ביולי 1942 — 6 בפברואר 1943

מתוך יומנו של יום טוב יקואל:

"השבת השחורה"

בימים הראשונים של חודש יולי 1942 נתפרסמה בעיתוני שאלוניקי הודעה רשמית מטעם המפקדה הצבאית הגרמנית: "כל הגברים היהודים מגיל 18 עד 45 חייבים להתייצב בכיכר החירות, ביום שבת, ה-12 ביולי, בשעה 08.00 בבוקר. המסרבים — ייענשו". פקודה זו, שלימים התברר כי הייתה אחד הסימנים המוקדמים להנהגת מדיניות אנטישמית רשמית בשאלוניקי, לא חלה על היהודים בעלי נתינות איטלקית וספרדית. חרדה אחזה את האוכלוסייה היהודית. ההודעה לא פירשה את מטרת הריכוז, ולכן הועלו ונפוצו שמועות רבות ומסעירות. "כיכר החירות" נמצאת בקרבת חוף הים ומשרדי המכס. היא מוקפת בניינים גבוהים וחדשים באזור המסחרי של העיר, דרכים ראשיות מוליכות אליה, והתנועה בה סואנת תמיד. בבוקר ה-12 ביולי, בשעה מוקדמת, החלה הכיכר מתמלאת קבוצות של יהודים. בשולי הכיכר ובדרכים הסמוכות הצטופפו סקרנים בני המקום, אשר עקבו אחר המחזה. בבניין בנק "אוניון", אשר הוחרם על-ידי הגרמנים, פתחו עשרות פקידים עירייה משרדים לרישום היהודים. כל העבודה התבצעה תחת פיקוח הגרמנים מן הגסטאפו וה"יחידה לסלילת כבישים". לכל אדם שנרשם נמסר כרטיס ובו צוינו שמו, כתובתו, מספרו הסידורי. נערכה בדיקה שטחית של כמה מן הנאספים, בעיקר נכים ואנשים תשושים, שנבדקו על-ידי רופאים יוונים. פצועי מלחמה וחולים מסוימים קיבלו ארכה נוספת. יו"ר הקהילה, שאלתיאל, יחד עם עוזרו אלבלה, נצטוו על-ידי הגסטאפו לעקוב אחר הרישום. אותה שעה החלו הגרמנים, בעיקר כמה מלחים מהם, לתקוף באלימות את היהודים. הם היכו את המאחרים לבוא בידיהם באמצעות שוט; השוטרים הצבאיים הגרמניים שיסו את כלביהם נגד היהודים, ובעיקר נגד אלה שהעזו לעשן או אלה שכיסו את ראשיהם מפני חוס השמש. יהודים אחרים, שעייפו לעמוד משך שעות רבות והתיישבו על הקרקע, הוכו אף הם עד זוב-דם. המכות היו כה אכזריות, עד שהיה צורך להזמין אמבולנס של הצלב האדום על מנת להעביר את הפצועים אל בתיהם. יהודים אחרים נצטוו לבצע משך שעות תרגילי התעמלות מעייפים תחת איום מכות, ולבסוף אף הכריחום לבצע תרגילים משפילים לעיני סקרנים וצופים מקומיים. צלמים גרמניים הקפידו לצלם את המתרחש, ולמחרת היום הופיעו בעיתונות היוונית תצלומים מן הריכוז, בליווי כתבות שיטנה נגד היהודים. פעולת הרישום לא נסתיימה ביום שבת בשל ההמון הגדול שהתאסף במקום (8,500 איש בערך).

למרות זאת, מאות אחדות מן הנאספים הוזמנו לשוב ולהתייצב כבר למחרת, ביום ראשון, ונשלחו בדחיפות למחצבות ב"סדס" (Sedes). הגסטאפו הודיע, טלפונית, לראשי הקהילה, כי יינקטו אמצעים חמורים, אם ימשיכו להפיץ ידיעות על מעשי אכזריות נגד היהודים. אחר-כך נודעה הסיבה להודעה. אחת המשפחות הנוצריות בשאלוניקי, שאיכסנה בביתה את המפקד הגרמני הצבאי, הביעה בפניו השתוממות וצער על היחס הבלתי אנושי כלפי היהודים ב"כיכר החירות". המפקד העביר את הדברים לגסטאפו, ובעקבות זאת הופנו האיומים לקהילה. (שם, עמ' 42)

מתוך עדותו של יוסף ברזילי:

באחד הימים נאספו כל היהודים ב"כיכר החירות". אבי לא הלך, וגם אני לא הלכתי. אבי היה אז כבן 40, ואני הייתי ילד קטן. בכיכר הזאת עשו הגרמנים נסיון ראשון לשבור את רוחם של היהודים. להביא אותם למצב של חרדה ולחץ, ועל ידי כך למנוע מהם מחשבה צלולה לגבי העתיד. במידה מסוימת הם הצליחו, כי הרושם של היום הזה היה עמוק חזק. דיברו על כך שבועות בשאלוניקי. באותה תקופה היו צעירים שהחליטו לברוח בסירות אל החוף התורכי. ... קבוצה של ארבעה או חמישה יהודים שברחו נתפסו והובלו לעיר והומתו. ... למרות ההוצאה להורג לא פסקו נסיונות הבריחה... ביניהם בן דודתי... שהצטרף לפרטיזנים הקומוניסטים וניצל.

(מתוך: בנתיבי שואל, עמ' 188)

תעודת הזהות המזויפת, שנשא העד בתקופת שהותו באתונה תחת זהות נוצרית-אורתודוקסית (מתוך: בנתיבי שואל, עמ' 120)

מתוך יומנו של יקואל:

ב-20 באוגוסט 1942 פנה הקבלן מילר אל יו"ר הקהילה שאלתיאל בהצעה, כי אירגון הגיוס לעבודות וההשגחה הרפואית של העובדים יוטל על ועדה מיוחדת של הקהילה. ה"ועדה המרכזית" התכנסה והחליטה פה אחד לקבל את ההצעה. עליי הוטל לנסח פרטי-כל והסכם בין המפקדה הצבאית שאלוניקי-אגיאוו והקהילה היהודית. ההסכם נוסח בפרטי-כל ונחתם על-ידי ד"ר מרטון ב-29 באוגוסט 1942. מיד אחר כך הוחל בביצועו.

חתימת הפרטי-כל התקבלה בברכה והוכתרה על-ידי רוב הציבור היהודי כפעולה מוצלחת של ה"ועדה המרכזית". בעקבות ההסכם עבר נושא עבודות הכפייה מידי הגרמנים לידי הקהילה. חברי ועדת הקשר היו סאבי פילוסוף, יצחק אנג'ל, שלמה עוזיאל ואנוכי, הרכב חברים שזכה לתמיכת כולם. הועדה הרכיבה מיד את המנגנון הדרוש. היא אירגנה פעולות גיוס והשגחה רפואית, בדיקת

עובדים, יצירת קשר ביניהם למשפחותיהם וקביעת כופר עבודה. בין הנושאים הראשוניים לדיון היו: שיחרור חייבי גיוס מעבודות ומכל שירות צבאי, בעיקר מפרנסי משפחות, אבות למשפחות מרובות ילדים, פצועים וכו'. דיון בדחיית היציאה לעבודות של סטודנטים ותלמידי בתי-הספר וכו'. כן נקבע כי המינימום של כופר הכסף תמורת חובת היציאה לעבודות יעמוד על מליון דרכמות.

בשבת, 17 באוקטובר, הודענו לד"ר מרטון כי הועדה מוכנה למסור את תשובתה, אולם בשל קדושת השבת מבקשת הועדה לדחות את הישיבה לשעות הערב. בשעות הערב המאוחרות ביקר ד"ר מרטון ומייסנו ב"מתנות לאביונים", והרכ הראשי קרא בפניו בגרמנית את החלטת הועדה. ד"ר מרטון הודה בתשובתו כי נימוקי הועדה היו מבוססים, ועם זאת ביקש מן הועדה להתכנס שוב באותו הערב כדי לתת בידו שהות לשוחח עם ברלין בטלפון ולהביא את תשובתו. הישיבה תמה בשעה 19.00 וחודשה בשעה 21.00. הושג הסכם על תשלום כופר בסך של 2 מיליארד דרכמות תמורת עבודת פועלי הכפייה היהודיים מאזור שאלוניקי. סכום זה ישולם לשיעורין על-ידי הקהילה היהודית עד ה-15 בדצמבר 1942 למפקדה הצבאית הגרמנית בשאלוניקי. (מתוך: יהדות יוון בחורבנה, עמ' 45)

בקיץ 1942 הנהיגו הרשויות הגרמניות את שיטותיהן האנטי-יהודיות. בתחילה לא הוענקה לצעדים שננקטו תשומת לב מיוחדת, שכן הם היו בעלי אופי אינדיבידואלי. כך, למשל, הגיעה לשאלוניקי משלחת מטעם משרד התעמולה הגרמני, ותבעה כי בעלי בתי הקולנוע היהודים יעבירו את הבעלות על נכסיהם לתושבים נוצריים, בעיקר לפליטי אסיה המזרחית. התביעה לוותה באיומים בעונשים כבדים, כולל מאסר. כן החרומו הגרמנים את המחסנים של סוחרני הנייר היהודיים ואת בתי הדפוס שלהם. מן הראוי לציין, כי מסחר הנייר נמצא כמעט לחלוטין בידיים יהודיות, ושווי הסחורות המוחרמות מעשרה סוחרים (ויותר) היה רבבות רבות של לירות זהב אנגליות. משרד התעמולה הקים גם מחלקה מיוחדת, שבה הועסקו עיתונאים יווניים, כביכול, שפעלו במסווה של ניהול מפעל נייר מוחרם. למעשה, עסקו הללו בבזיזת רכוש יהודי.

נרשמו אף מקרים אחרים של מעשים שרירותיים נגד יהודים, למשל גירוש בכוח של 15 בעלי חנויות (ירקנים, חנוונים, קצבים) מן השוק המרכזי ברוחב סיאלאוס אירקליאו. חנויותיהם נתפסו על-ידי סוחרים יווניים שהובאו מחלקים אחרים של העיר. פעולה זו חיזקה את ידיהם של עוד ועוד יווניים, וכך בוצעו עוד גירושים של בעלי חנויות יהודיים מן המרכזים המסחריים, ובתי העסק שלהם הועברו לידי סוחרים נוצריים. הללו זכו מן ההפקר בתמורה לשיתוף פעולה עם הגרמנים ותשלום סכומי כסף ניכרים למתווכים שפעלו למענם אצל הגרמנים. לבסוף, על פי הוראות מגבוה, החליטה העירייה על שינוי שמות רחובות בעיר, שנקראו על שם יהודים, שפעלו בשעתם למען העיר. צעד זה גרר את עזיבת הנציג היהודי היחיד מהנהלת העיר. (שם, עמ' 58)

ימים אחדים לאחר חתימת ההסכם עם הד"ר מרטון (17 באוקטובר) הגיעה פנייה מטעם משרדי המחוז של מקדוניה, על פי פקודת המפקדה הצבאית של שאלוניקי-איגיאו, אל הקהילה היהודית לשתף פעולה עם העירייה לצורך מסירת בתי הקברות היהודיים לשלטונות ולשם אירגון הקמתם של שני בתי קברות חדשים, האחד במזרח העיר (טומבה) והשני במערבה (זייטיליק). נקבע גם תאריך קרוב לכיצוע הפקודה, בצירוף איום להרוס את בתי הקברות על-ידי העירייה ולעקור את המצבות שבהם.

לאחר ימים מועטים אף הוטל איסור מוחלט לקבור מתים בבתי הקברות הישנים. וכך, בעת שהקהילה עסקה בפיתרון שתי הבעיות הקשות — גיוס אלפים מחבריה לעבודות הכפייה ואיסוף הסכום של אלפיים מליון דרכמות ככופר עבודה — צצה ועלתה בעיה שלישית. והפעם הייתה זו בעיה בעלת אופי דתי, עניין שפגע במסורת המשפחתית של כל יהודי העיר, ואף במסורת של אלה שעזבו את שאלוניקי והשאירו את יקריהם קבורים בה. הגרמנים, בבקשם להגשים משאלת לב בת שנים של האוכלוסייה היוונית החליטו אפוא להתערב

בבעיה אזרחית גרידא, בעיה שאין לה כל היבט צבאי. כדי לרכוש את אהדת האוכלוסייה, אף הניעו את הרשויות המקומיות היווניות לפעולה כה מהירה והרסנית. בגלל טיפול כושל של הנהלת הקהילה בכל הפרשה הזאת לא הושגה כל דחייה בביצוע ההריסה. מצבות עתיקות ויקרות הושחתו וחפצים בעלי ערך נשדדו. רק מאות אחדות של משפחות הצליחו, בפעולה מיוחדת, להעביר את עצמות יקיריהן לבית הקברות החדש. כך, בצורה איומה זו, נסתם הגולל על בית הקברות העתיק של היהודים. (שם, עמ' 50)

החל ממחצית חודש דצמבר אירעו מקרים, שהיו בעלי חשיבות עבור הקהילה. ד"ר קלמל, אחד מראשי הגסטאפו בשאלוניקי, אשר טיפל בעיקר בפיקוח על הקהילה היהודית (בשל כך נקרא Judenman), הזמין יהודים אחדים מן הקרובים להנהלת הקהילה כדי להיוועץ בהם אודות נשיא הקהילה ועוזרו אלבלה — אם ראויים הם לתפקידם.

בין המוזמנים הייתי אף אני. ד"ר קלמל פנה אלי בשאלות מפורטות בעניין זה. הודעתי לו, כי שאלתיאל אינו מתאים לעמוד בראש קהילה גדולה כשאלוניקי, והצעתי במקומו לתפקיד את גבריאל ספרנו, ששימש בעבר כחבר מועצת העירייה. אמרתי לו, כי ספרנו — שבילה 25 שנה מחייו בגרמניה — הוא אדם רציני ומכובד.

יום-יומיים אחר המקרה הזה הוזמן ד"ר קורץ אל משרדי הגסטאפו. אותו יום זימן הרב את חברי "הועדה המרכזית" בביתי, על מנת למסור להם כמה הודעות חשובות. ד"ר קורץ מסר, כי נתבקש על-ידי ד"ר קלמל לקבל על עצמו את נשיאות הקהילה, אולם בטרם יחליט ביקש לשמוע את חוות דעתם של הנוכחים. לאחר דיון ארוך ומקיף אודות המצב, הסכימו כל חברי הועדה, כי על ד"ר קורץ לדחות את קבלת התפקיד ולהציעו למר מיטראני, אדם רציני ומכובד שהיה פקיד גבוה של הקהילה.

הצעות הועדה לא נתקבלו על-ידי ד"ר קורץ. למחרת היום הטיל ד"ר קלמל את תפקיד נשיא הנהלת הקהילה על ד"ר קורץ, והורה לבחור כיועציו את ה"ה: סאבי פילוסוף, ג'ול נער, אלי בנבנישתי, סולומון עוזיאל, אלברט ג'יניאו ויצחק אנג'ל.

שני האחרונים סירבו להשתתף, בועדה, ובמקומם צירף הד"ר קורץ את בניקו שאלתיאל. בד בבד יצאה מטעם הגסטאפו פקודה על הפסקת כהונתו של שאלתיאל כנשיא הקהילה ושל אלבלה כמתורגמן. כעבור ימים מספר נעצר אלבלה על-ידי הגסטאפו והושם במחנה הריכוז של פבלור-מלה. (שם, עמ' 44-52)

צעירים יהודים
בגיטו בשאלוניקי
לפני השלחם
למחנות הריכוז.
פברואר 1943

ההחלטה להתחיל בגירוש הכולל של יהדות שאלוניקי וסביבותיה, במסגרת התוכנית של ה"פתרון הסופי" של יהודי אירופה, נתקבלה ככל הנראה ב"משרד הראשי לביטחון הרייך", בתאום עם משרד החוץ הגרמני, בסוף דצמבר 1942 או בתחילת ינואר 1943. באמצע ינואר הגיע לעיר קצין ס.ס., רולף גינטר, כדי לאסוף מידע נחוץ לביצוע הפעולה. במקביל הוחל בברלין בנקיטת צעדים ראשוניים לביצוע הגירוש. בתחילת פברואר הועברו ענייני היהודים בעיר מידי הגסטפו לידי ה־ס.ד. ועדה מיוחדת בראשות דיטר ויסליצני ואלוים ברונר הוקמה לתיאום הפעולות נגד היהודים וביצוען בשיתוף פעולה עם שאר היחידות הגרמניות במקום. מכאן ואילך התנהלו הקשרים בין השלטונות הגרמנים והקהילה היהודית בשאלוניקי באמצעות יחידה זו. ב־8 בפברואר מוזמן הרב הראשי קורץ, שמונה ב־11 בדצמבר 1942 לראש הקהילה, לפגישה עם יחידה זו. מכאן ואילך מונהגות לאלתר רבות מהגזרות הנהוגות בשאר ארצות הכיבוש.

שאלוניקי, 6 בפברואר 1943

מפקד שאלוניקי-אגאיס
מחלקת המינהל הצבאי
MV 1237 Dr. Mc.

אל הקהילה היהודית של שאלוניקי

נוגע: לסימון והעברת היהודים היושבים בשאלוניקי

על סמך סמכויות החקיקה המסורות לידי מפקד שאלוניקי-אגאיס, ניתנות בזה פקודות אלה:

1. כל היהודים היושבים בשאלוניקי — מלבד אלה שהם נתינים זרים ויכולים להוכיח את נתינותם ע"י דרכון בר תוקף — חייבים להיות מסומנים מיד כיהודים. כמו כן יש לסמן את חנויותיהם, משרדיהם וכו' ע"י שלטים ברורים בשפות הגרמנית והיוונית.
 2. כל היהודים הגרים בשאלוניקי, — יוצאים מן הכלל אלה הנ"ל — חייבים לעבור אל רובע מיוחד של העיר.
 3. בהוצאות הנגרמות ע"י הצעדים שצוינו בסעיפים (1) ו־(2) ישא בראש ובראשונה כל יהודי בעצמו. אם אין בכוחו לשאת בהוצאות, ערבה בידו הקהילה היהודית באופן סולידארי.
 4. ההוצאה אל הפועל של פקודות הסעיפים (1), (2) מוטלת על סניף שירות הביטחון (אס־דה) בשאלוניקי, והוא שיוציא הוראות נוספות על פרטים — צורת הסימון, קביעת הרובע המדובר בסעיף (2), וכו'.
- הקהילה היהודית תודיע על ביצוע הפקודות הנ"ל עד 25 לפברואר 1943 לשירות החתום מטה.

מפקד שאלוניקי-אגאיס, ראש המטה,
בפקודה: ד"ר מרטון
יועץ המינהל המלחמתי

צווים נופסים נסמכים אל פקודה זו ומתייחסים להגדרת מיהו יהודי לפי חוקי הגזע, לסימון חנויות ובתים של יהודים, לאיסור תנועה חופשית בעיר ומחוצה לה, לאיסור ביקור באירועים פומביים לאחר רדת החשיכה ולאיסור שימוש בטלפונים פרטיים וציבוריים. ניתנת פקודה המצווה על שלילת חברותם של יהודים בחברות ובאגודים. בתחילת חודש מארס הוקף חלק מהרובע היהודי בגדר עץ ותיל דוקרני.

מתוך יומנו של י. יקואל:

למרות הצהרותיו הקודמות של ד"ר מרטון, החליטו, אפוא, הגרמנים להגשים ולהחיל את חוקי הגזע נגד יהודי שאלוניקי.

ההחלטה על הקמת הגיטו נוגעת ל-7,500 משפחות בלבד, שהיו מפוזרות הן בשכונות הישנות של העיר והן בחלקים שנבנו מחדש לאחר השרפה של 1917. מתוך התבוננות במפות התברר בישיבה, כי האוכלוסייה הצפופה יותר התגוררה בשטחים שבהם פגעה השרפה. שאר האוכלוסייה התגוררה בשטחה הישן של העיר, מן המגדל הלבן צפונה ועד לרחוב 25 במארס.

הנוכחים בישיבה הביעו תקווה, כי הגרמנים יקבלו את הצעתם לריכוז המשפחות היהודיות בשני אזורים.

הנהלת הקהילה נוכחה לדעת, כי כל התנגדות להוראות תסכן את הקהילה כולה. הגרמנים איימו על ד"ר קורץ ועוזריו בחייהם, אם לא ייכנעו לדרישותיהם. הרושם היה שהללו נתונים בפחד גדול, ואמנם במשרדי הקהילה התחילו לבצע מיד בדייקנות, ועל-פי המועד, את הוראות הגרמנים. שתי ועדות הורכבו, ובראשן הועמדו חברי ההנהלה. על הועדות הוטל לערוך מיפקד של האוכלוסייה היהודית, ולהעניק לכל יהודי תעודת זהות כתובה ביוונית ובגרמנית, וכן טלאי צהוב שעליו יצויר מגן דוד. את הטלאי צריך היה לענוד על דש הבגד.

מרגשת מכול הייתה עמדת אירגוני קרבנות המלחמה, הנכים והפצועים. הללו פנו אל מחלקת ה-S.S., ותבעו לפסוח על הנכים והפצועים היהודים בצעדים האנטי-יהודיים, בהדגישם את תרומתם של היהודים בעת שירותם הצבאי. אולם הגרמנים האכזריים לא כיבדו אף את נכי המלחמה.

נאסרה הנסיעה בתחבורה הציבורית. הגרמנים אף איימו להוציא להורג את המשתתפים בהפגנות

האהדה ההמוניות למען היהודים. (מתוך: יהדות יוון בחורבנה, עמ' 68)

הגיע יום חמישי – 25 בפברואר. עד השעה 9.00 לא נראו ברחובות אנשים נושאי טלאים. היהודים איחרו לצאת מבתיהם משום החשש. הם חיכו בחרדה לתגובת בני עירם הנוצריים משייתקלו במראה הטלאי. אולם החרדה לא הייתה מבוססת. תחילה יצאו מעטים, ואחריהם יותר ויותר אנשים ונשים עונדי טלאים. הם הלכו לעבודתם, מבלי שהתנכלו להם, לא התושבים הנוצריים ולא החיילים הגרמניים של צבא הכיבוש. נהפוך הוא, עמדת הציבור היווני כלפי היהודים הייתה אוהדת ותומכת.

אני מוצא לנכון לרשום מקרה פעוט בין הרבים אשר הגיעו לידיעתי, מקרה המאפיין את האהדה העמוקה של הנוצרים כלפי היהודים הסובלים. בשעות הבוקר של ה-25 בפברואר יצאה עוזרתי אל המרפסת לצורכי עבודתה בטרם הספיקה לתפור את התווית על בגדה. היא ראתה אשה יהודייה, עונדת טלאי, הולכת ברחוב חוששת וחרדה. בדרכה פגשה אשה יוונייה, שהתבוננה בתווית בהביעה דברי עידוד ונחמה. בראות היוונייה את העוזרת שלי, כשהיא מחייכת בסיפוק על מעשיה של זו, טעתה לחשוב כי אף היא נוצרייה ופנתה אליה: "למה את צוחקת, נערה? את צריכה לחוש את כאבם. הללו בני אדם בדיוק כמונו. האם בטוחה את כי מחר לא יהא כזה גם גורלנו?" במילים אלה ביטאה האשה את תחושתם האנושית של יוונים רבים, שלא הושפעו מן התעמולה ההרסנית. (שם, עמ' 66-67)

בין ההוראות, שנכללו במכתב המפקדה הצבאית שאלוניקי-אגאיס, הייתה תביעה להוציא את מכשירי הטלפון מבתי היהודים ולמסרם לחברת הטלפונים. כן נתבעו היהודים לרכז את הרהיטים שברשותם ולמסרם לשימוש משרדי הגרמנים. (שם, עמ' 16)

שירות ה-S.S., אשר פעל כאמור על פי תכנית קבועה מראש, לא נתן מנוח לחברי הקהילה, שעסקו אותה שעה במפקד האוכלוסייה ובריכוז היהודים באזורים המותרים, ושלושה ימים לאחר ה-25 בפברואר נצטווה הקהילה לרשום את כל נכסי היהודים. הגרמנים מסרו לועד הקהילה טופס הצהרה משפחתית וכן הוראות מפורטות לפעולה. הקהילה נדרשה להתחיל מיד בעבודות הרישום, אשר דרשו הכנות מרובות: הדפסת ההצהרות וההוראות, הקמת מנגנון לרישום, חלוקת ההצהרות ועוד. הגרמנים היו נוקשים, ודי אם אציין את התקרית הבאה: כיוון שצריך היה סכום כסף נכבד כדי להדפיס את ההצהרות וההוראות (כולל נייר), מסר ועד הקהילה את המלאכה לבית דפוס שהיה שייך ליהודי נתין ספרדי, שהיה חייב כספים רבים לקהילה. משנודע הדבר לגרמנים הטילו על הקהילה קנס בסך מליונים אחדים של דרכמות, משום שלא העבירה את העבודה לבית דפוס השייך לנוצרי. (שם, עמ' 69)

האוכלוסייה היהודית לא ידעה כלל מהי כוונת הגרמנים בהוראות אלה, ובציבור הופצו מיני פירושים מפירושים שונים. נפוצה השמועה כי לאחר שהונהגו ביוגוסלביה ובבולגריה ההוראות הללו, הפקיעו הגרמנים חלק מן הרכוש היהודי. הועלתה גם השערה כי מטרת המפקד בשאלוניקי היא הטלת מיסים. גם גזרה זו קיבלו היהודים בהשלמה ובתקווה שאחריה לא תבואנה אחרות. היו שסברו, כי הגרמנים מתכוונים לפקח ולשלוט על נכסי היהודים, כדי שיוכלו להטיל עליהם קנסות קיבוציים (כפי שנהגו בארצות אחרות) כתגובה מוכנה למקרה של פעולה אנטי-גרמנית מצדם. היו שסברו שהגרמנים מבקשים להטיל מס על הרכוש היהודי. כך או כך, הייתה זו מכה ליהודים, אולם לא מכה מכרעת. יתרה מזאת, רבים מן היהודים צפו את גזרת הרישום וראו בה המשך להגבלות הקודמות ולא החרפה של המצב. אכן, הדרך שאותה נקטו הגרמנים ברישום הנכסים הביאה אף את הפיקחים ביותר מבין היהודים למסקנה, כי המטרה הסופית של ה-S.S. היא רק החרמת נכסי היהודים. (שם, עמ' 70)

סאלוניקי, 12 בפברואר 1943

סניף משטרת הביטחון
ושירות הביטחון (אס-דה) בסאלוניקי

אל הקהילה היהודית בסאלוניקי
לידי הרב הראשי ד"ר קורץ

נוגע: לפקודת המפקד הצבאי של סאלוניקי-אגאים מ-6.2.43.

על סמך הפקודה מ-6.2.43, MV 1237-Dr. Me. מובאות לידיעת הקהילה היהודית סאלוניקי הוראות ביצוע כדלקמן:

1. אות ההיכר היהודי מורכב מכוכב בעל שישה קצוות בקוטר של 10 ס"מ, שיהא עשוי מבד צהוב. האות יעונד על החזה בצד שמאל, צד הלב, על הבגד העליון. האות צריך להיות ניכר בכל עת. את האות יענדו כל היהודים מגיל חמש שנים ומעלה. יחד עם האות תימסר לכל אחד תעודה אישית. התעודות תהיינה ממוספרות במספור רצוף. מספר התעודה יודפס בעת מסירת האות על הכוכב בצורה ברורה. תיערך רשימה עם מספרים רצופים, שמות ותאריכי לידה.

2. כיהודי במובן הפקודה הנ"ל של המפקד הצבאי סאלוניקי-אגאים ייחשב:

- מי שהוא צאצא של לפחות שלושה הורים זקנים מהנזע היהודי;
- בן נישואי תערובת, צאצא של שני הורים זקנים מהנזע היהודי, אשר השתייך לדת משה ב-1.4.1941, או שנולד לאחר תאריך זה, מחוץ לנישואים, מיהודי.
- עויבת הדת היהודית, בכל תאריך שאירעה, אינה פוטרת מנשיאת האות;
- במקרה של נישואי תערובת חייב בן הזוג היהודי לשאת את האות;
- בקשות בדבר פטור מהאות הן ללא תועלת.

מתוך הפקודה

מ-12 בפברואר 1943 המכילה

פרטים על סימון ההיכר

היהודי והגדרת "מיהו יהודי"

(מתוך: מולכו ונחמה,

שואת יהודי יוון, עמ' 63)

התום: ויסליצני

אס-אס האופטשטורמפירר

מתוך עדותו של אלברט מנשה:

ב־25 בפברואר עשתה לה כנפיים ידיעה מרעושה – תושבי גיטו "הברון הירש", הוא הפרבר הסמוך לתחנת הרכבת הישנה, הועברו בן-לילה למקום בלתי-נודע. ההשערה היתה, כי הוגלו אל העיר קראקוב שבפולין.

"הקומננטור" זימן אליו מיד את הרב הראשי והסביר לו, כי אל היהודים לדאוג בשל המעשה הזה. הפעולה ננקטה כדי להבטיח את ביטחון צבא-הכיבוש, שהרי בפרבר "הברון הירש" התגוררו תושבים רבים בעלי השקפות קומוניסטיות. יתירה מזו, נאמר, היהודים הללו יגיעו לקראקוב ויתקבלו שם בזרועות פתוחות אצל הקהילה היהודית המקומית. (מתוך: יהדות יוון בחורבנה, עמ' 177)

הואיל וביוון חששו הנאצים מפני בריחות המוניות של נרדפים אל הפארטיזאנים, בחר וויסליצני באמצעי-עורמה מיוחד במינו. כל אזרח יווני שנקבע לשילוח קיבל כרטיס-נסיעה רגיל. דבר זה נועד לעורר אמון מלא, שהנסיעה היא למקומות-התישבות חדשים.

אמצעי הטעיה נוסף היו סוכנויות מיוחדות שפתחו הגרמנים ביוון. סוכנויות אלה הפיצו בין היהודים איגרות לרכישת קרקעות. כל מי ששילם את מחיר חלקת האדמה, קיבל איגרת כחולה שנועדה לשמש לו כתעודה בשטח היישוב החדש. אך איש מן היוונים האומללים לא הגיע אל הנחלה המובטחת; מקום תעודתם היה בירקנאו. (מתוך: קראוס וקולקא, בית חרושת למוות)

אחת הדוגמאות לאופן בו פעלה שיטת ההרתעה הגרמנית היה ספורו של הרופא היהודי ד"ר קואנסה, שעבד בשירות הצלב האדום הבינלאומי. הד"ר קואנסה קיבל היתר מיוחד לנוע בחופשיות מגיטו לגיטו. ב־18 במארס נעלם ד"ר קואנסה, ובעקבות העלמותו פירסם ד"ר מרטון את הכרוז הבא:

מפקד שאלוניקי ואזור הים האגאי, מחלקת הממשל הצבאי

שאלוניקי, 23 במארס 1943.

עלידי שליח יווני מיוחד אל הקהילה היהודית בשאלוניקי.

הנידון: בריחתו של ד"ר קואנסה.

הרופא ד"ר קואנסה, שלמרות מוצאו היהודי, הוענקו לו חריות מסוימות בזכות פעילותו הרפואית, נמלט משאלוניקי בליל ה-18 במארס. כדי למנוע בעתיד בריחות כאלה ניתנת פקודת-עונשין זו:

א. 25 יהודים יילקחו מיד כבני-ערובה ויירו לאלתר, אם תהיה התנגדות נוספת כלשהי להוראות המוטלות על כלל יהודי שאלוניקי;

ב. אסור ליהודי שאלוניקי לצאת מבתיהם אף בתוך הגיטו, אלא בין השעות 10 עד 16. כל יהודי שייראה מחוץ לשעות אלה ברחוב, או בכל מקום אחר בחוץ, יירה במקום. משמרות של המשטרה הגרמנית יקפידו במיוחד על מילוי פקודה זו.

יוצאים מכלל זה יהודים בעלי אזרחות-חוץ מוכרת ושוטרים יהודיים. על ועד הקהילה לאשר בכתב קבלת איגרת זאת.

בשם מפקד שאלוניקי ואזור הים האגאי

ראש המטה, על-פי פקודה: ד"ר מרטון

יועץ הממשל הצבאי

רק לאחר המלחמה נתבררה האמת: בליל ה-18 במארס פרצו שני אנשי ס"ס לדירתו של ד"ר קואנסה, עצרוהו והביאוהו למחנה-מעבר "בארון הירש"; לאחר מכן כרכו על ראשו שמיכה וגררוהו, אותו ואת אשתו, עם עלות השחר, לתוך אחד מקרונות הטראנספורט השלישי. (מתוך: מריס נובין, דפים לחקר השואה והמרד, מאסף 4, עמ' 119)

לנוכח גל הגרושים פרסמו הארכיבישוף של אתונה, ס.ב. דאמאסקינוס, וכן נשיאי 29 ארגונים יווניים המייצגים את חוגי התרבות, הכלכלה והפעילות הציבורית, את התזכיר הבא:

אתונה, ה-23 במארס 1943.

אדוני ראש הממשלה!

בצער ובתדהמה מובנים נודע לעם היווני, ששלטונות הכיבוש הגרמניים החלו בשילוח הדרגתי של יהודי יוון אל מחוץ לגבולות המדינה וכי הקבוצות הראשונות של המשולחים כבר בדרכן לפולין. צערה של האומה היוונית גדל עוד יותר משום סיבות אלה:

א. לפי תנאי שביתת הנשק זכאים כל אזרחי המדינה ללא הבדל גזע ודת, ליחס שווה מצד שלטונות הכיבוש;

ב. יהודי יוון הוכיחו את עצמם לא רק כגורם חשוב בכלכלת המדינה, אלא אף גילו נאמנות ומילאו את חובתם כלפי יוון. יחד עם בני המולדת היוונית הקריבו גם היהודים קרבנות למען ארצם ונמצאו בשורות הראשונות של החזית בקרבות שהאומה היוונית נאלצה לנהל, כדי להגן על זכויותיה ההיסטוריות הנצחיות;

ג. נאמנותם של יהודי יוון שוללת מראש כל חשד של התערבות מצדם בפעולות או תנועות העלולות לאיים על ביטחון צבא הכיבוש;

ד. אשר להכרה הלאומית, הרי שבני המולדת המשותפת הנקראת יוון מופיעים תמיד כאברים שווים של גוף הלאומי, בלי הבדל דת או אמונה;

ה. אמונתנו הקדושה אינה מכירה בעליונות או נחיתות המבוססות על גזע או דת; היא מלמדת, שאין יהודי או הלני ("אל הגאלאטיים" ג', 28), ודנה לחובה כל נטייה להפליה גזעית או דתית.

ו. שיתוף הגורל בימי טובה ורעה לאומיים חישלו את הקשרים המסורתיים בין כל האזרחים ללא הבדל גזע...

(מתוך: מולכו ונחמה, שם, עמ' 106)

"הולוקופטומה" שואת יהודי שאלוניקי

פרק שלישי: יהודי שאלוניקי באושוויץ

(20 במארס 1943 – סוף 1944)

מבוא:

פרק זה עוסק בגורל יהודי שאלוניקי באושוויץ. אושוויץ בתודעתנו הוא השואה, הוא המסמל את השואה, וככזה נתפס מחנה זה כמיקשת מוות אחת. "האם יכולים אנו להיות בני זמנו של הזעזוע?" שואלת שושנה פלמן בהתייחסה לסרטו של קלוד לנצמן "שואה", "בני הזמן של העקירה, של תהליך אובדן הכיוון שמחולל השיחזור... האם יכולים אנו... לקחת על עצמנו לא את המשימה החתומה של הקניית משמעות לשואה, אלא את המשימה שאין לה קץ, של המפגש עם השואה?"*

אנו נמנעים ממפגש עם מחנה המוות הגדול ביותר שידעה האנושות, בעיקר משום התחושה שאנו, שלא "היינו שם", איננו מסוגלים להבין מציאות זו, שאושוויץ הוא "פלנטה אחרת", אירוע חוץ-היסטורי וחוץ-אנושי. עם זאת מחנה אושוויץ הופעל על ידי בני-אדם כדי לרצוח בני-אדם אחרים, שהוגדרו כמי שאינם ראויים לחיים. הוא חלק מתולדות תקופתנו, הוא התרחש בכאן ועכשיו האנושיים, ובו בזמן הוא חורג מכל מה שהדמיון האנושי יכול להעלות על הדעת. שניות זו מעוררת קשיים רבים אצל הלומד.

אושוויץ אינה מקשה אחת של מוות. אלפי בני-אדם נילחמו במחנה זה על חייהם. אנשים שונים בדרכים שונות וממניעים ותכליות שונות. לכאן מגיעים יהודי שאלוניקי ויוון, ורובם נרצחים מיד.

פרק זה יעסוק ביהודים היוונים ששרדו ואשר על עדויותיהם אנו יכולים היום להסתמך. ננסה לברר כיצד שרדו נוכח אובדן ושלילה של הזהות האישית והרס כל הזיקות של הפרט אל מירקם חייו הקודמים. כמו כן נעמוד על היווצרותן של זיקות בין-אישיות בקרב יהודי יוון באושוויץ. זיקות ויחסי-גומלין אלה הינם בסיס לזהות משותפת המחליפה את זו שנהרסה עם הגירוש משאלוניקי.

*פלמן שושנה, "בעידן הערות" – "שואה" של קלוד לנצמן, זמנים, 1991, מס' 39-40, עמ' 24.

מטרות:

1. להכיר את הבעיות העיקריות שעומדות בפני האסירים באושוויץ.
2. להכיר את יחסי הגומלין האנושיים בקרב האסירים השאלוניקאים.
3. לנסות להתקרב להבנת מאבקם של יהודי שאלוניקי לשמירה על צלם אנוש במצבי קץ וזאת נוכח זהותם הייחודית.
4. להביא למודעות את משמעות האובדן של קהילת יהודי שאלוניקי.

אמצעים:

- סרט
- מקורות — קטעי עדויות של יהודים שאלוניקאים ניצולי אושוויץ-בירקנאו (צ'גניה וז'קו רזון מופיעים גם בסרט)

שיטה:

- פרק זה עוסק בגורל יהודי יוון ושאלוניקי באושוויץ, ולכן הכותבים מניחים, שהתלמידים למדו על מחנה השמדה וריכוז זה, על סדריו ועל מטרותיו. עם זאת, ברצוננו להדגיש את החשיבות של ליבון סוגיות הקשורות באושוויץ בכלל כשעור הכנה, המקדים את הלימוד הספציפי על יהודי יוון ושאלוניקי באושוויץ.
- לפרק זה מתלווה הסרט: "הולוקפוטומה", שהופק ע"י "משואה".
- הסרט מציג את נושאי המרכזיים של הפרק:
- א. שלילת צלם אנוש.
 - ב. דרכי הישרדות באושוויץ: יהודי יוון ושאלוניקי כקבוצת תמיכה המקיימת זיקות גומלין בין-אישיות. הסרט יכול לשמש בסיס לדיון בשאלות אלה. עם זאת אנו מביאים בפני המורה עדויות של ניצולים שאלוניקאים והנחיות כיצד ניתן לשלב בין השנים.

מהלך הפעילות:

- חלק א' — שיעור מבוא: האסיר היהודי באושוויץ
1. רקע כללי על אושוויץ.
 2. דיון.
 3. תרגיל זהות אישית.
 4. ניתוח מקורות (ציטוט מאת ק. צטניק ופרימו לוי).
 5. דיון.

- חלק ב' — סדנא: יהודי שאלוניקי באושוויץ
- הסדנא מורכבת משני נושאים:
- נושא ראשון — משמעות שלילית הזהות וצלם האדם עבור יהודי שאלוניקי.
- נושא שני — גישות למאבק להישרדות במחנה ההשמדה.

נושא ראשון:

1. התלמידים יעלו השערות והסברים לציטוט מתוך מאמרו של פרופ' גוטמן.
2. הקרנת הסרט: "הולוקפוטומה" — שואת יהודי שאלוניקי.
3. דיון (בעקבות ההסרט): שאלת אובדן הזהות של יהודי שאלוניקי.

נושא שני:

1. הצגת השאלה המרכזית.
2. חלוקת הכיתה לקבוצות (עבודה על מקורות — עדויות).
3. דיון בשאלה המרכזית לאור התהליך הלימודי.
4. סיכום.

הצעה לפעילות חלופית:

- דיון על הסרט: "הולוקפוטומה" — שואת יהודי שאלוניקי.

אושוויץ הינו מחנה הריכוז וההשמדה, הגדול מבין כ-2,000 מחנות הריכוז ומחנות העבודה של הנאצים, והמחנה הגדול ביותר למטרות השמדת העם היהודי באמצעות המתה בגזים.

ב-27 באפריל 1940 פקד הינריך הימלר להקים מחנה ריכוז חדש וגדול ליד העיר אושניצ'ים במזרח שלזיה הקלית, שסופחה לרייך לאחר תבוסתה של פולין בספטמבר 1939.

ביוני 1940 הביאו הנאצים משלוחי אסירים למחנה. בתקופה הראשונה היו רובם אסירים פוליטיים פולנים, כ-1 במארס 1941 היה מספרם 10,900.

עד מהרה נודע א' כמחנה הריכוז הנאצי הגרוע ביותר. השיטה הנאצית לעינוי האסירים התנהלה בו בדרך האכזרית ביותר. באחד מבנייני המחנה, המכונה "בlook 11", הוקם בונקר מיוחד לעונשים החמורים ביותר. לפני הבניין ההוא היה ה"קיר השחור" ושם התנהלו בשגרתיות הוצאות להורג של האסירים. למרבה האירוניה התנוססה מעל לשער הראשי כתובת ענקית שהכריזה: "עבודה מובילה לחירות" (Arbeit Macht Frei).

במארס 1941, ציווה הימלר להקים אגף שני למחנה, הרבה יותר גדול, במרחק 3 ק"מ מהמחנה המקורי. האגף נקרא א' II-בירקנאו (Birkenau). במונוביץ (Monowitz; Monowice) הוקם מחנה שלישי, א' III-בונה-מונוביץ. השם בונה (Buna) בא ממפעלי גומי מלאכותי "בונה" שבמונוביץ. הוקמו מחנות משנה אחרים, מסונפים למונוביץ, וגם הם נכללו במסגרת א' III. במרוצת הזמן נבנו עוד 45 מחנות משנה. א' II (בירקנאו) שהיה המאוכלס ביותר ברשת מחנות הריכוז א', היה גם האכזרי והבלתי אנושי ביותר בתנאיו. אסירי מחנות בירקנאו היו בעיקר יהודים, פולנים וגרמנים. זמן מה היה במקום מחנה המשפחות של הצוענים ומחנה המשפחות של יהודי צ'כיה.

התהליך — כשעצרו הרכבות ברציף תחנת הרכבת (ה"רמפה) בבירקנאו, דחפו שומרים בגסות את הנוסעים בחיפזון החוצה. הקורבנות נדרשו להשאיר את כול חפציהם האישיים ונצטוו לעמוד בשני טורים, גברים ונשים בנפרד. הטורים הללו היו אמורים לנוע במהירות לנקודות שבהן ערכו קציני ס"ס את מה שהיה מכונה "סלקציה", וכיוונו את הקורבנות לשני

הצדדים, אך בעיקר לצד אחד, בכיוון לתאי הגזים. אותם שהוכוונו לצד השני נועדו למחנות העבודה. אותם שנשלחו לתאי הגזים נרצחו כבר באותו יום וגוויותיהם נשרפו במשרפות, אך אם היה מספר הגוויות גדול יותר מהספק המשרפות, היו שורפים את הגופות בשטח פתוח. את החפצים שהשאירו הקורבנות אספו עובדי הפרך, שיחידתם נקראה באירוניה "קנדה" (קנדה היתה בעיני האסירים סמל לעושר). בפיקוחם החמור של אנשי הס"ס איחסנו האסירים הללו את החפצים במחסן מיוחד שנבנה לכך, כדי שיישלחו לגרמניה להעשיר את הרייך השלישי.

הקורבנות שלא נשלחו לתאי הגזים נשלחו תחילה לחלק של המחנה שנקרא "הסגר", אך לפני-כן נלקחו למרחץ המחנה, ה"סאונה". שם נלקחו מהם בגדיהם וכול חפציהם האישיים, שערם גולח, גברים ונשים כאחד, והם קיבלו חליפות פסים של אסירים. ב"הסגר" יכול היה אסיר לשרוד רק שבועות אחדים. תוחלת חיים ממוצעת של אסיר במחנה העבודה ארכה כמה חודשים. אחר פרק זמן כזה הפכו אסירים רבים למה שהיה קרוי בעגת המחנה "מוזלמנים", דהיינו, בני-אדם השרויים באפיסת כוחות מוחלטת ובחולשה כללית, עד שבקושי היו מסוגלים לזוז ולהגיב לסביבתם. אין פלא שכול אסיר ניסה לצאת מן ה"הסגר" מהר ככול האפשר. רבים מהם נשלחו למחנות המשנה של א', או למחנות ריכוז אחרים. חלק מהאסירים יועדו לעבודות שונות בא' I או III. אחד הדברים המפחידים בא' היה המיסדר (Appell), השכם בבוקר ומאוחר אחר-צהריים, לאחר שהאסירים שבו ממקומות עבודתם; לעיתים נערך מיסדר גם באישון לילה. האסירים הועמדו דום, בלא ניע, בדרך כלל כמעט בלי כסות לגופם, שעות רבות, חשופים לקור, בגשם ובשלג. מי שמעד או שנפל, נשלח לתאי הגזים. אחד התפקידים הקשים ביותר היה מוטל על אסירים ביחידה מיוחדת שנקראה "זונדרקומנדו". האסירים ההם הוכרחו לעבוד במשרפות, בשריפת גופות הקורבנות שנרצחו באותו יום בתאי הגזים.

בעוזבם את ה"הסגר" בבירקנאו לעבודת פרך בא' או באחד ממחנות המשנה נרשמו האסירים מספרם קועקע על אמתם השמאלית. כך עשו גם לאסירים שכוונו ישירות לא' I. כך נרשמו 405,000 אסירים בני לאומים שונים. רובם המכריע של קורבנות א', הגברים והנשים שהובלו לתאי הגזים ונרצחו שם מיד בבואם לא'. יום בחייו של אסיר, כפי שתיארו זאת סופרים רבים, מחולק לסדרות ארוכות של חובות ופקודות. חלקן

מוכתב על-פי שיגרת המחנה, אחרות בלתי צפויות מראש, כתוצאה מפקודה מגבוה, או התפרצות אלימות שרירותית של מפקד המחנה. ישנן פקודות וחובות המכוונות נגד כול האסירים, אחרות מיועדות רק לאסיר אחד או לקבוצה מוגדרת של אסירים. יכולתם הפיסית והנפשית של האסירים נוצלה בלי הרף במאמץ הבלתי פוסק לעבור את כול נפתולי השלבים שהיוו יום שגרתי: השכמה עם שחר, יישור מיטות הקש, מיסדר בוקר, מסע לעבודה, שעות עבודת פרך, המתנה בתור לארוחה, שיבה למחנה, ביקורת בבלוק ומיסדר ערב. ציין ויקטור פרנקל: "פרק זמן קצר במחנה, למשל יום מלא עינויים וליאות בכול שעה ושעה, נראה היה כנצח". כול סטייה או מעידה מצד האסיר, מחמת תאונה בגדודי העבודה או בבלוק, או אפילו חולשה אישית ומחלה, הסתיימו לרוב בהוצאתו להורג. נוסף לאותם שנבחרו ב"סלקציה" לעבודת פרך, עם בואה של הרכבת ל"רמפה" בבירקנאו, היתה עוד קבוצה קטנה הרבה יותר שכינתיים ניצלה ממוות ולא נשלחה לתאי הגזים. אלה היו הקורבנות שנבחרו לנסיינים רפואיים. רבים מאותם "ניסויים" נערכו על גופם של יהודים מיוון — גברים ונשים צעירים. הם עברו עינויים וסבל שלא יתוארו. ביולי 1942, הציע הימלר לעקר בא' נשים יהודיות. הרופא הגרמני ס"ס בריגדפירר פרופסור קרל קלאופרג החל בניסויים כאלה ברונסבריק, קיבל את התפקיד להקים בבלוק 10 שבא' I תחנת ניסויים דומה לעיקור נשים ולניסויים פליליים פסיאודו-רפואיים אחרים. בין הקורבנות שנבחרו לניסויים ההם היו קבוצות תאומים (ובניהם גם ילדים וגמדים. לקלאופרג סייעה קבוצה של רופאים נאציים שערכו בדרך-כלל גם את ה"סלקציות" ב"רמפה" בבירקנאו. הידוע מכולם היה יוזף מנגלה. ניסוייו הברבריים נערכו בעיקר בילדים, בתאומים צעירים ובגמדים.

הסגל הנאצי במחנה הסתייע בכמה אסירים בעלי זכויות יתרות, שנהנו ממזון ומתנאים טובים יותר, והיה להם סיכוי רב יותר להישדך, כול עוד עזרו באכירת שלטון הטרור על אחיהם האסירים. האסירים הללו היו קאפו, זקני הבלוק (Blockälteste), האחראים לבלוק מסוים בצריף של אסירים, ומנהלי עבודה (Vorarbeiter) האחראים לקבוצת אסירים-עובדים. ב-1943 הוקם ביוזמתם של אסירים אוסטרים ארגון התנגדות רב-לאומי ושמו קבוצת המאבק א'. הקבוצה פעלה במחנה הראשי ובבירקנאו. תנועת ההתנגדות במחנה היתה פעילה בתחומים רבים: עזרה לאסירים

בתרופות ובמזון, תיעוד פשעי הנאצים נגד האסירים, ארגון בריחות, חבלה ופעילות מדינית. חברי התנועה ניסו להטיל על אסירים מדיניים תפקידי אחרות והתכוננו למרד במחנה.

ב-7 באוקטובר 1944 מרדו האסירים שהשתייכו למה שכוונה "זונדרקומנדו" והרסו לפחות תא גזים אחד. כול משתתפי המרד נפלו בקרב. אחרי המרד גילו אנשי הס"ס כי קבוצה של נשים יהודיות צעירות ממחנה מונוביץ, בהנהגתה של רוזה רופטה, הן שהבריחו ל"זונדרקומנדו" את חומרי הנפץ למרד. ב-6 בינואר 1945 הוצאו להורג ארבע מהנשים הללו.

לפני המרד עשו אסירי ה"זונדרקומנדו" פעולת התנגדות חשובה מאוד: חלק מהם הצליחו לרשום יומנים, ובהם תיארו בפרוטרוט את אירועי א'. היומנים הללו הוסתרו מתחת לאדמה. אחרי המלחמה נתגלו היומנים ונתנו תיעוד חשוב ביותר.

באמצע ינואר 1945 החל הצבא הסובייטי במתקפה בכיוון קרקוב וא'. הנאצים החלו בנסיגה חפוזה. 58,000 האסירים, רובם יהודים, נשלחו אל מחוץ למחנה א' ב"צעדת המות". רוב הצועדים נהרגו במהלך הצעדה, אחרים נרצחו כבר לפני צאתם את המחנה. (מתוך הערך "אשוויץ", האנציקלופדיה של השואה, יד ושם, כרך א', עמ' 41-56)

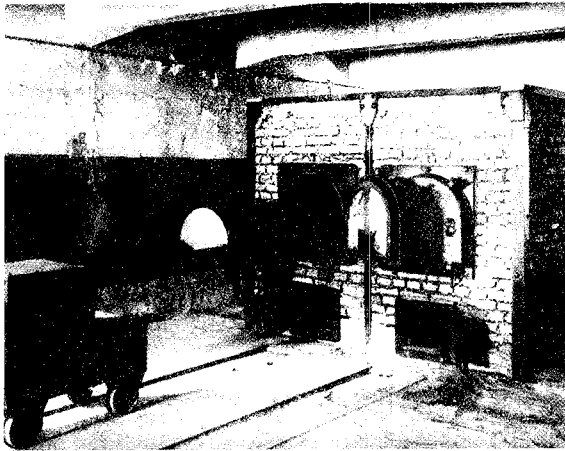
לקריאה נוספת אנו מציעים:

1. לאנגביין הרמאן, מחנה-ריכוז והשמדה אושוויץ-בירקנאו, בתוך: מחנות הריכוז הנאציים, יד ושם, תש"מ, עמ' 217-233.
2. גוטמן ישראל, "הקבוצות הלאומיות השונות במחנות ומעמד האסירים בעלי התפקידים", בתוך: מחנות הריכוז הנאציים, יד ושם, תש"מ, עמ' 115-142.
3. הקרנת הסרט "לילה וערפל".

הנחיה:

1. המורה יספר על מחנה ההשמדה: מכנה המחנה, סדריו ומטרותיו.
2. המורה ידון עם התלמידים בשאלת היכולת שלנו, "אנו שלא היינו שם" ב"פלנטה האחרת", ללמוד ולהבין את המציאות ואת המאבק להישרדות באושוויץ.
3. תרגיל זהות אישית (ראה עמ' 49).

4. המורה יכרר עם התלמידים את הנושאים הבאים:

המשרפות באושוויץ: מבט מבפנים

- א. מהם המרכיבים של זהות אישית? ומה מעניק לנו את תחושת זהותנו?
- ב. מה פירוש אובדן צלם אנוש ומהי המשמעות של שלילת הזהות?
- ג. מהי "מציאות טוטלית" במחנה ריכוז ובמה היא ניבדלת ממציאות של גיטו, בית כלא?

5. המורה ינתח עם התלמידים את דבריהם של ק. צטניק ושל פרימו לוי. דברים אלה הינם ניסיונות של שני סופרים ניצולי אושוויץ להסביר בדיעבד את החיים בתוך ההוויה של מחנה ההשמדה. המורה ידגיש את השוני בין שני הקטעים בנקודת המוצא של ההתייחסות למציאות במחנה ההשמדה.

תרגיל: זהות אישית

א. עירכו רשימה של עשרה מרכיבים של הזהות האישית:

_____	1.
_____	2.
_____	3.
_____	4.
_____	5.
_____	6.
_____	7.
_____	8.
_____	9.
_____	10.

ב. רישמו מהם המרכיבים, ששלילתם פירושה שלילת צלם אנוש, ודרגו אותם לפי סדר חשיבותם.

ג. השוו את שתי הרשימות. האם יש ביניהן דימיון? הסבירו את מימצאיכם.

קטע ראשון: דבריו של ק. צטניק בעת מתן עדותו במשפט אייכמן:

"במחנה ההשמדה הכל היה כה מוזר, משונה, מעליב ומזעזע, עד שכל ביטויי הגנאי, כגון חיי עבדות, חיים של עבודת פרך, מיתות משונות וכיוצא בזה אינם תופסים כלל באותה המציאות האחרת. אפילו הזמן לא היה שם כפי שהוא כאן, על פני כדור הארץ. כל שבריר רגע נע שם על גלגלי זמן אחר. ולתושבי הפלנטה הזו לא היו שמות, לא היו להם הורים ולא היו להם ילדים. הם לא לבשו כדרך שלובשים כאן, הם נשמו לפי חוקי טבע אחרים, הם לא חיו לפי החוקים של העולם כאן, ומתו לא לפי חוקים אלה".

קטע שני: מתוך "הזהו אדם?" לפרימו לוי:

"אני יודע" אומר פרימו לוי ב"הזהו אדם?" "שלא בנקל ניתן להבין את דברי, וטוב שכך הוא. ינסה נא, איפוא, כל אחד להרהר כמה ערך להרגלי היום יום הקטנים של כל אדם וכמה משמעות יש להם: לחפצים רבים שיש אפילו בידי פושט יד עני שבקרן רחוב: ממחטה, מכתב ישן, תמונה של אדם יקר. דברים מעין אלה הם חלק מישותנו כמעט כמו איבר מאיברי גופנו... עתה שוו בנפשכם אדם שניטלו ממנו ביתו, הרגליו, בגדיו, הורחק מיקיריו, הכל כל מה שהיה לו: אדם כזה לא יהיה אלא קליפה ריקה, לא נותר לו דבר, הוא אומלל וחסר אונים: לא נותר לו כבוד עצמי: הוא לא יכול עוד להבחין בין טוב ורע. משום כך בקלות יתרה מי שאיבד את הכל, גם אישיותו ניטלת ממנו בקלות יתרה. הוא הופך ליצור נחות ביותר שקל להחליט להמיתו בלי מחשבה תחילה. ליצור כזה אין להתיחס כאל בן אדם. במקרה הטוב ביותר יישפט לחיים או למות בשל שיקול של תועלת. אולי כעת ניתן להבין את המשמעות הכפולה של השם "מחנה השמדה". ואולי יובן עכשיו מה אנו רוצים לבטא במשפט: להיות בתחתית. (עציר) למדתי שאני הפטלינג. שמי הוא 174517: ובכך קורא לנו שם, אותו נישא כל חיינו, סימן שנחרת בכתובת קעקע על יד שמאל".

חלק ב': יהודי שאלוניקי באושוויץ רקע כללי:

ב-15 במארס 1943 יצא הטרנספורט הראשון של יהודי שאלוניקי לאושוויץ. הוא כלל 2800 גברים, נשים וילדים. עד למחצית חודש מאי גורשו 42830 ב-16 רכבות. ב-7 באוגוסט אותה השנה יצא המשלוח האחרון ובו כ-1800 יהודים.

מתוך 54,533 יהודים ממגורשי יוון, שהגיעו בין ה-20 במארס 1943 וה-16 באוגוסט 1944, הומתו מיד עם בואם 41776. קשה לקבוע זאת בוודאות, משום שהבאים למחנה נשלחו הישר למוות מבלי לעבור מיון. 12757 מיהודי יוון הושארו בחיים לאחר הסלקציה הראשונה. מתוך האסירים מיוון, שנכלאו בין ה-20 במארס 1943 וה-16 באוגוסט 1944, נשארו בחיים ב-2 בספטמבר רק 2469, כלומר כ-3.8 אחוזים מכלל 65 אלף המגורשים.

המפגש של היהודים השאלוניקאים עם אושוויץ דומה למפגש של כל אסיר עם מחנה השמדה זה, ועם זאת יהודי שאלוניקי ויוון היו ככל הנראה האבודים מכל. יש להבחין בין המפגש הראשוני של האסיר עם אושוויץ: "ההלם הראשון", לבין שיגרת הקיום. לאחר נסיעה של ימים אחדים בקרונות המיועדים לבהמות בצפיפות איומה, רעב, צמא וחרדה מפני יעד הנסיעה, שהוא בבחינת נעלם, יש בהגעה לאושוויץ לעיתים משום הקלה מסוימת הנובעת מחוסר וודאות לגבי אופיו של המקום שאליו הגיעו. לא אחת מציינים ניצולי אושוויץ בעדויותיהם, שהרושם הראשון שלהם היה שהגיעו לבית משוגעים. האסירים שהסתובבו ברמפה נתפסו כמשוגעים, ואילו הם, שמקרב באו, סברו שיועזו עלידי הגרמנים למלא תפקידי שירות שונים כמו, למשל, להיות אחיות.

הברוטליות שגילו הגרמנים אליהם, ההפרדה בין גברים ונשים (הסלקציה), כאשר האסיר אינו יודע מה יעלה בגורל יקיריו, לקיחת כל החפצים עימם הגיע, החלפת בגדיו בבגדי אסיר, הגילוח של שערות הראש, ההסגר, חוסר הוודאות מפני הבאות, הקיעקוע של המספר על זרועו — כל אלה הופכים את האדם הסובייקט לאובייקט, לחפץ. הפלישה של החוץ אל גופו ונפשו של האדם הופכת מעתה לשיגרת קיום. בשיגרת קיום זו המציאות החיצונית היא כה ברוטלית וטוטלית, עד כי כדי להמשיך ולשרוד אין האסיר יכול אלא להסתגל אליה.

במערכת זו של אושוויץ שכוונה לנצל את האסיר,

לכלות את כוחותיו ולהשפילו עד מוות, התקיימה חברה כמו נורמלית. היא תאמה בריבודה החברתית הפנימי ובתכליתיה את האידאולוגיה הגזענית הנציונאל-סוציאליסטית וקיימה בתוכה מוסדות, למשל, תזמורת, בית-חולים, בלוק ענישה, מגרש ספורט, מקומות עבודה. אלא שהעבודה היתה עבודת כפייה מלווה בהתעללות מתמדת מצד בעלי התפקידים במחנה, התזמורת ניגנה לפני המשרפות, ובבית-החולים המיתו את החולים. עיוות זה הפך את אושוויץ ודריו לעולם סגור המתנהל על-פי חוקיות משלו. "נורמליות" זו שבאי-נורמליות חיצונית, שיתקה וצימצמה את מנגנוני הנפש. להישרד פירושו לנהוג לפי הקודקס ההתנהגותי של המקום.

האסיר מחויב בציות מוחלט כלומר בהבנה של סדרי המחנה, של השפה הגרמנית, שפת הפקודות. הבדידות, הניכור, הצפיפות, הזמן הכרונולוגי המוכתב על-ידי סדרי המחנה, חוסר הפרטיות, הרעב, העימות המתמיד עם המוות, עבודת הכפייה, הענישה ללא כל סיבה, הלבוש הקל שאינו מתאים לקור של חורף פולני, השרירותיות בתוך עולם בעל סדר פנימי, המחלות והלכלוך היו מנת חלקו של האסיר במשך היום בכל יחידת זמן ולו הקטנה ביותר. נוכח מצבים קיצוניים אלה של דה-הומניזציה ומוות, יכול היה האסיר להגיע בנקל למצב של שיתוק ואיבוד כל רצון לחיות (למצב של "מוזלמן").

ההתמודדות של האסירים השאלוניקאים והיוונים עם מציאות זו היתה קשה במיוחד.

א. יהודי יוון ושאלוניקי אינם עוברים תהליך של גיטואיזציה כבמזרח-אירופה. בתקופה של טרום מחנה הריכוז שבה נחשפו היהודים למוות, לפחד, לאכזריות, לרעב, ובה היו עדיין מוגנים על-ידי המשפחה ועל-ידי קשרים תומכים אחרים, הם עברו תהליך חשוב של הכנה ולמידה של דרכי הסתגלות לרדיפות הטדור של הנאצים. תקופת "הכנה" זו עם המשפחה שימשה במידת מה התנסות "מחשלת" עבור רבים. היא מיתנה את הזעזוע הראשוני של המפגש עם מחנה ריכוז. (שמאי דוידסון, "יחסי-גומן אנישיים ומשמעותם בקרב אסירי מחנות-הריכוז הנאציים", בתוך: מחנות הריכוז הנאציים, תשמ"מ, עמ' 435-453)

ב. אקלים — עבור יהודי יוון ושאלוניקי המורגלים באקלים ים-תיכוני, החורף הפולני, לעיתים עד 40°-, היה קשה במיוחד.

ג. שפה — במציאות זו התוצאה של אי-הבנת

ההוראות היתה מוות.

ד. מתח וניגוד בין וותיקים וחדשים – פער זה קיבל מישנה תוקף בייחוד כשגדלה אוכלוסיית המחנה. אסיר ותיק או מספר ישן, כפי שכונה באושוויץ, לא חש רק עליונות כלפי החדש אלא גם טינה על כך שהחדש היה חופשי בעוד הוא כלוא. ניגוד זה התחזק בגין אנטגוניזם לאומי. בגלים ההמוניים היו רוב האסירים החדשים יהודים.

הוותיקים שכבר התנסו בתקופות קשות, תפסו מקומות עבודה נוחים יחסית והיו בקיאים בסדרי המחנה, לעומת המוני האסירים הרעבים החדשים, יצרו לעתים רושם, שהם אינם מתקיימים במציאות דומה. זהו המקור לאדישות ולניכור של האסירים הוותיקים לרעב, לחולי, לפצעים ולמוזלמניות.

רבים מהוותיקים לא סייעו לחדשים בזמן הקריטי של המפגש עם המחנה וההלם הראשון. הקשיחות והנכונות השחורות החישו את הירדרדותם של החדשים. (ישראל גוטמן, "הקבוצות הלאומיות השונות במחנות ומעמד האסירים בעלייה התפקידים", בתוך: מחנות הריכוז הנאציים, תש"מ, עמ' 115-142).

ה. אופיה של הקהילה היהודית השאלוניקאית טרם הכיבוש הגרמני – קהילה זו שמרה תמיד על יחסי סובלנות ופתיחות עם סביבתה בתקופת השלטון התורכי, אך גם בתקופת השלטון היווני. קהילה זו כמעט שלא ידעה גילויי אנטישמיות, וביחסיה עם סביבתה הופיעה כשווה בין שווים. אמון בסיסי זה לסביבה התערער במידת מה בתקופת הכיבוש הגרמני, אולם הוא המשיך לאפיין את יהודי שאלוניקי.

ו. ריחוקה של יוון מאיזור ההשמדה – מצב שמנע הגעתן של ידיעות על המתרחש.

הנחיה:

"אולם לדעת הכל האבודים ביותר במציאות המחנות היו יהודי יוון. הללו סבלו מהאקלים, לא הבינו את השפות השגורות במחנות ופחות מאחרים תפסו את הקורה סביבם".

(מתוך: גוטמן, שם, עמ' 138)

1. המורה יביא את חלקו הראשון של המשפט, "אולם לדעת הכל אבודים מכל במציאות המחנות היו יהודי יוון..." ויבקש מהתלמידים לנסות ולהסביר משפט זה לאור שני הפרקים שלמדו וידיעותיהם על אושוויץ.

2. הקרנת הסרט: "הולוקסטומה" – שואת יהודי

שאלוניקי.

3. דיון: אובדן הזהות של יהודי שאלוניקי באושוויץ ומשמעותו.

4. המורה יבקש להעריך, לאור הצפייה בסרט והתהליך הלימודי שעברו התלמידים, את ההשערות וההסברים שהעלו לגבי הציטוט מדבריו של גוטמן: "אבל לדעת הכל האבודים מכל במציאות של מחנות הריכוז היו יהודי יוון..." וכן יבקש מהתלמידים להעלות השערות נוספות לציטוט זה.

המאבק להישרדות של יהודי שאלוניקי מבוא כללי:

המחקר ההיסטורי והפסיכולוגי, יצירות קולנועיות וספרותיות שמושאם אושוויץ, * עוסקים גם בשאלות כיצד יכול היה האסיר לשרוד בתוך מציאות שכל כולה מכוונת היתה להפכו לדבר ולהמיתו ככזה. האם בהכרח אסיר, אדם ששרד וניצל מתוך שהסתגל למציאות נוראה זו, לא יכול היה אלא להפוך חלק מאותה מערכת שביקשה להמיתו? ומה ערך יש אם כך לחיים? מה ערך יש לחיים כשכל יקיריך אינם והמות אורב לך בכל אשר תיפנה?

ניתן להציב ציר של מתח בין נטילת כל מרכיבי הזהות של האסיר והפיכתו לאובייקט המסתגל ופועל לחלוטין לפי החוקיות וכללי ההתנהגות באושוויץ לבין שמירה על פנימיותו גם נוכח אותה מציאות טוטלית ותכתיבית. קיומו של מתח כזה בין הפנים לחוץ הוא זה ההופך את האדם מאובייקט לסובייקט ומאפשר לו לשמור על צלם אנוש. במאבק של האדם להישרדות אין מדובר, איפוא, בדרך אחת המבטלת את שאר הדרכים, אלא בקיומן של כל הדרכים יחדיו. קרי, המתח התדיר בין החוץ לפנים השומר על האדם מהיטמעותו המוחלטת במציאות של אושוויץ. האסירים היוונים ובכלל זה השאלוניקאים אשר נאבקים על הישרדותם במחנה בתנאים של ניכור ואיידיעת השפה, הופכים להיות קבוצת השתייכות באושוויץ. מה משמעותה של קבוצה זו עבורם? האם זהו ההסבר היחיד לכך שניצלו?

להלן גישות שונות לשאלת ההישרדות ומשמעותה:

1. לכל קבוצה באושוויץ היתה זהות ותרבות משלה, שהתבטאו בפעולות המיוחדות לה וביחסה לסביבה,

* דה פרה, "הניצול"; ויקטור פרנקל, "האדם מחפש משמעות"; "שבע היפיות" של לינה וורטמולר; פרימו לוי, "זהו אדם?"

בהתאם לרקע הפסיכו-חברתי של חברי הקבוצה. הקבוצה סייעה לשקם באופן חלקי את ההרגשה של אובדן הקהילה באמצעות תחושת ההשתייכות, חידוש הזהות וכן שימור הקשרים עם תרבות העבר ההרוסה. במחנות הריכוז תחת שלטון טוטלי השולל צלם אנוש והופך את האדם לחסר ישע, תרמו קשרי האמון להתמקמות מחודשת בעולם החברתי, שחרגה מעבר למספר האנונימי והשיבה לאנשים את הזהות האישית שלהם. ליאון אייטינגר בבואו לדון בגורמים שסייעו להישרד במחנות ריכוז, מתיחס לניצולים שהאמינו ש"עובדת היותם ביחד הינה בעלת משמעות רבה" "אם משום שזכו לעזרה מצד אחרים שהיו עימם או משום שהיה עליהם לתת את הדעת על אחרים... אף אם עזרה זו היתה בעלת אופי סמלי בלבד, ניראה שתרומתה היתה מכרעת ליכולתו של הפרט לשמר חלק מאישיותו וכבודו העצמי, ולגורם זה נודעת חשיבות ניכרת בכל הנוגע להישרדות" (שמאי דוידסון, שם, עמ' 436-437).

משמעות ההשתייכות הקבוצתית נוכח מצבי הקץ באושוויץ, היתה עבור היהודים היוונים כהעמדת חייך מגן נוכח שלילת צלם האדם, וזאת על-ידי: א. תמיכה הדדית, הגנה ושותפות בתנאי רעב ואימה ואובדן הרצון לחיות.

ב. הרחבת ההערכה העצמית והתדמית העצמית לזהות של "אני" קבוצתי, אל מול שלילת צלם, השפלה ושלילת זהות.

ג. התגברות על חוסר ישע ופאסיביות והפיכתם לרגש מחאה.

ד. קיום וחיזוק המוטיבציה לחיות.

2. לאחר ההלם הראשון פיתחו האסירים יחסי גומלין של זוגות בקבוצות קטנות אשר היוו יחידת-יסוד, שכונתה בשם "האירגון", ואשר סייעה ליחיד במאבק היומיומי להישרדות במחנה.

3. התרומה העקרית של הקמת המחתרת במחנה היתה בתחום המנטלי, היא פעלה נגד הדה-הומניזציה. היא הוציאה את בני האדם ממצב של חוסר סיבתיות למצב של סיבתיות, של תוצאות, היא העניקה תקווה. בהקשר זה אפשר לראות את מרד הזונדרקומנדו, שעליו מספר ליאון כהן, איש הזונדרקומנדו, בעדותו.

4. מה גרם לכך, שאדם זה או אחר החזיק מעמד בתנאי המחנה יותר מאחרים? מהי הסגולה להישרדות במחנה? יש להניח, שהיו גורמים שקשורים בחינוך, בחוסן נפשי, במקצוע, אבל

הגורם המרכזי היה הככל הנראה — המקריות, מזל.

"יש הרואים במקריות שמנעה מאדם להימצא במקום בו רצחו את כולם בלי הבחנה או שהניעה אותו להכריע במשך שניה הכרעה אינסטינקטיבית שהצילה את חייו, מזל. אולי צירוף של מקריות כזו שחזרת היא מזל" (י. גוטמן, שם, עמ' 155).

5. הנורמה המקובלת במחנות הריכוז היתה אימוץ שיטות וצרכים המקובלים על-ידי הנאצים. לעיתים הפעלת כוח הובילה להתנגשות בין בעלי הכוח במחנה. תופעה זו של ברוטליות ורמיסת הזולת מלווה צורות חיים וקיום בתנאים חמורים הנעדרים מבנה חברתי ודעת קהל המסדירה יחסים בין אדם ורעהו. (י. גוטמן, שם).

6. המחקרים שנערכו בנושא ההתמודדות האישית ודפוסי ההסתגלות של קורבנות מחנות הריכוז, תוארו לעיתים בספרות הפסיכיאטרית כצמצום קוגניטיבי להקניית מטרה, שלמענה כדאי לחיות. כך, למשל, ויקטור פרנקל מספר בספרו "האדם מחפש משמעות" כיצד החיה בתוכו את דמותה של אשתו האהובה, דבר שסייע לו להתמודד עם מוראות המחנה.

7. הגבורה במחנות אינה נמדדת בנכונות למות אלא במאמץ להישאר בחיים בלי לאבד צלם אנוש. מהות מלחמתו של האדם-האסיר היא הניסיון לשמר את ה"אני" נטול כל משענת משפחתית, דתית או תרבותית, מול ההתקפה הנאצית הטוטלית על זהותו ועל עצם קיומו. חירות נפשית, לפי הגדרת אלברט קמי ב"אדם המורד", מושתתת על שמירת ערכים אנושיים פנימיים, גם כשאין תקווה לשנות את פני המציאות. (סדרה האזרחי, "ההווה המגורר והפירצה — שתי גישות בספרות המחנות", שם, עמ' 521-551).

הנחיה:

1. המורה יחלק את הכיתה לקבוצות בנות 3-4 תלמידים. כל קבוצה תקבל שלושה קטעי מקורות — מתוך עדויות של שאלוניקאים ניצולי אושוויץ. על הקבוצות לאפיין את דפוסי המאבק להישרדות של האסירים היווניים באושוויץ. המורה יסב את תשומת לב התלמידים לקשר שבין משתתפי הסרט "הולוקאסטומה" לבין קטעי העדויות שלעיל (עמ' 54-63): ז'קו רוזן וצ'גניה. כמו כן ד"ר קואנקה, המוזכר בעדותו של ז'ק חנדלי, הוזכר בפרק שני עמ' 39-40.

2. המורה יציג לדיון את השאלות הבאות:

א. מהן דרכי ההישרדות, ומה משמעותן?

ב. האם דרכי ההישרדות השונות יכולות היו להתקיים יחדיו, או קיום האחת מבטלת את האחרות?

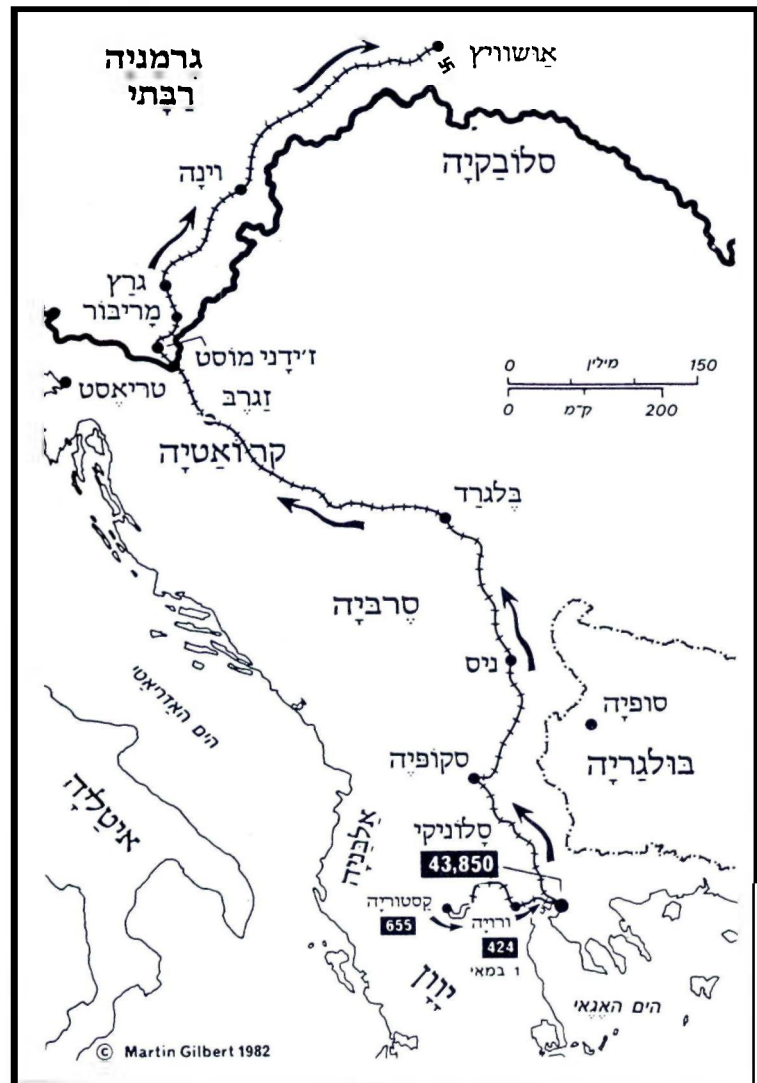
3. האם המאבק להישרדות על פניו השונים מבטא כניעה או התמודדות?

4. המורה ישאל האם כעת התלמידים חשים שהם מבינים מהי אושוויץ?

5. המורה יחתום את השיעור בקריאת קטע מתוך ספרו של אבא קובנר:

"מי שסבור שהוא מסוגל, הודות למידע שצבר או מכוח שיפוטו, להגיע להכרת כל האמת על אודות השואה, לתפוס — כמו את משמעות ההווה במעגלי המפולת והכליה, ולהציע פתרון לחידה של מניעי אנוש בחידלונו ובהישרדותו, ספק אם הוא מבין שהשואה היא שואה".

(מתוך: א. קובנר, הגשר הצר, עמ' 223-224)

הגירוש משאלוניקי
לאושוויץ
(מתוך: מ. גילברט,
אטלס השואה)

קטעי עדויות של ניצולי מחנה ההשמדה והריכוז אושוויץ

מקור 1. מתוך ספרו של פרימו לוי "הזהו אדם?"
הערה: כל הקבוצות תקבלנה מקור זה וכן שתי עדויות נוספות.

"כל אחד חש יראת כבוד למספרים 80000-30000. נותרו מהם רק כמה מאות, והם שרידי הגיטאות בפולין. כדאי לפקוח עין כאשר אתה נושא ונותן עם איזה 116000 או 117000. נותרו מהם רק כארבעים, אך הם יוונים משאלוניקי. הם יכולים להפילך בפח. המספרים הגבוהים מורים על כמות לא מבוטלת של בדיחות הדעת..." ("בתחתית", עמ' 27).

"...כאשר גם אני חשתי בחמימות שחדרה דרך הבגרים... לידי עומדת קבוצת יוונים, יהודי שאלוניקי הנפלאים ונוראים. נבונים, קשוחים, גנבים, עקשנים ומלוכדים... השתלטו על המטבחים ועל העבודות בתוך בית החולים... שאפילו הגרמנים מכבדים, והפולנים יראים" ("יום טוב אחר", עמ' 75-76).

מקור 2. מתוך עדותו של ליאון כהן איש הזונדרקומנדו באושוויץ:
"לאחר שלושה שבועות בהסגר החלו בבחירת אנשים ליחידות השונות, לקומנדו. הראשונים שעזבו היו הנגרים, המסגרים, החשמלאים ובעיקר צבאי הבנין. הזהירו אותנו לא להצטרף לצוותי הזונדרקומנדו – יחידה מיוחדת, הכוונה לאסירים שהועסקו במשרפות המוות, התנורים..."
"בינתיים אנו בבית 19, בזונדרקומנדו המפחיד כל כך, שכה ניסינו להמנע מלהגיע אליו.
פלא הוא שלא כולנו יצאנו מדעתנו והשתגענו לגמרי. אכן לא כולם יכלו לעמוד בכך. באחת הפעולות הללו, בערב השני, השתגעו שנים מחברינו ותוך קללות וצעקות הפילו עצמם לתוך הלהבות. בערב שאחרי כן, התנפל אחד מאנשינו על איש ס.ס. ומשך אותו ללהבות כדי שימות יחד איתו, אך אנשי ה-ס.ס. הספיקו להרוג את חברנו... הגרמני יצא עם כוויות קלות, אולם מרוב פחד לא יכול היה להמשיך בתפקידו ואושפז בבית החולים. מקרי שגעון אלה הותירו רושם קשה על אנשי ה-ס.ס. מעולם קודם לכן לא ננקטו צעדים כאלה... וכתוצאה מכך חיי האסירים מיוון נעשו מרים יותר. מכות ניחתו על ראשינו בשל כל ענין פעוט..."
תקריות אלה עוררו בליבם של האסירים מיוון את הרעיון לפוצץ את התנורים בכל מחיר ובכל אמצעי. לא ניתן להם לרצוח אותנו כחיות בבית המטבחים, חשבנו. החלטנו להאבק... במשרפה מס' 2, בתמיכת העובדים ממס' 1 החל להתארגן המרד..."
אנו יהודי יוון היינו במצב מיוחד שמעולם לא הבנתי את הסיבות לו. אף שתמיד היינו ממלאים את מקומם של החולים ותמיד קבלנו על עצמנו משימות שלא נועדו לנו, למרות כל זאת התיחסו אלינו בזלזול..."

המשלוחים התמעטו. עתה הובאו אלינו אסירים... מוזלמנים. אותו זמן, לאסוני, הייתי אנוס להכניס לתנור את בן דודי יהודה בן אברהם כהן... מה יכולתי לעשות להצלתו? גם את סוחר הבדים ברוך... הדבר היחיד שתבע היה, שאם אצא חי משם, אחפש את בתו מרגוט. עשיתי זאת. חיפשתי ומצאתיה בשאלוניקי ומסרתי לה כי אביה מסר לי היכן הסתיר את הפסנתר שלהם. היא ענתה לי כי הפסנתר כבר בידיה..."

בערבים, לאחר השעה 6, היינו חופשיים לעשות כעולה על רוחנו. בקבוצות של 5 אנשים היינו אוכלים את ארוחת הערב, יושבים על הדשא ומשוחחים. בשעות כאלה התעורר הרעיון בדבר מרד כללי בראשותנו, אנשי הזונדרקומנדו... פרטי התוכנית נבדקו בקור רוח. חשבנו שהכל מתוכנן ואין חשש שניכשל. ידענו שלאחר ההפתעה הראשונית יתאוששו הגרמנים ויפעלו בכוח רב, אולם קיוונו כי חלק מהאסירים יספיקו עד אז להצטרף לפרטיזנים ולספר לעולם החופשי על המתרחש... מוטב למות בכבוד... מאשר מושלך באי כבוד לאולם הגז... בשולי כל ההכנות האלה,

החלו האנשים כותבים למשפחותיהם... על מה שניתרחש. את המכתבים הכנסנו לתוך בקבוקי זכוכית והטמנו בחצר המשרפות בעומק 30 ס"מ.

אנשי המשרפות 3 ו־4 החליטו לפעול בהתאם למוסכם. בשעות אחר־הצהריים באותו יום אספו אותם באולם המשרפות והורו להם לגשת לדזינפקציה. ברגע זה נתן אחד היוונים את הסימן למרד והשמיע את הסיסמה "עליהם". מיד התנפלו האסירים היוונים על שני החיילים שליוו אותם וחטפו את נשקם. האסירים הלא־יוונים לא רק שלא עזרו אלא ניסו לקחת את הרובים כדי להחזירם לגרמנים. לאחר מספר יריות באוויר שגרמו לפאניקה בקרב האסירים, יצאה הקבוצה שמנתה 25 יוונים. הם עברו בריצה את 50 המטרים שהפרידו בינם ובין משרפה 3, נכנסו לבניין, לקחו את הנשק משני הגרמנים והתבצרו עם האסירים שבמשרפה 3. יש לציין, כי כל האסירים שבמשרפה 3 התייצבו לימין היוונים...

זה היה סופם ההירואי של קבוצת האסירים היהודים מיוון שעבדה בזונדרקומנדו בבירקנאו. הם, שנפלו תוך מאבק והעדיפו להיות לפידים בוערים מאשר ליפול בידי הגרמנים, גרמו להתפעלות גם של הרוצחים. בין האסירים שנותרו בחיים, היו שלא רק התפעלו מהם אלא גם קינאו בהם.

(עדות לאון כהן מתוך: יהדות יוון בחורבנה, עמ' 75-108)

שם פרטי:	דריו	אלברטו
שם משפחה:	לוי	לוי
תאריך לידה:	1923.1.?	חנוכה, 1918
ארץ לידה ועיר:	יוון, שאלוניקי	יוון, שאלוניקי
שם האם:	מורינה	מורינה
שם האב:	שמואל	שמואל
מספר אחים ואחיות לפני המלחמה:	שני אחים, מוסר העדות	שני אחים, מוסר העדות
מספר אחים ואחיות לאחר המלחמה:	אח אחד, מוסר העדות	אח אחד, מוסר העדות
מספר בני משפחה אשר נשלחו למחנות:	אם, אח אחד, מוסר העדות	אם, אח אחד, מוסר העדות
תאריך שילוח למחנה:	1943.4.?	1943.4.?
מספר אסיר במחנה:	113134	113135
מחנות מרכזיים בהם שהה מוסר בירקנאו, אושוויץ, וורשה, העדות:	ואחר־כך היה פרטיזן	בירקנאו, אושוויץ, גטו וורשה, ואחר־כך היה פרטיזן
תאריך שחרור (ראשון):	1944.8.1	1944.8.1
מקום שחרור (ראשון):	וורשה, במרד	גטו וורשה, במרד
תאריך שחרור (שני):	1945.1.17	1945.1.17
מקום שחרור (שני):	פולין	פולין

"...כנראה לא הספיקו לשרוף את הגוויות האלה, כי באותו זמן המשרפות היו עמוסות עבודה. ולכן היו אוספים את המתים ושורפים אותם רק אחרי שהתרוקנו המשרפות. גיסי לא האמין למראה עיניו, ובכל פעם שסחב גוויות היה אומר, "אבל הם אנשים אינטליגנטים", "לא, לא יתכן" בסופו של דבר הבין שאלו הם הגרמנים...

זה היה השיעור הראשון שקיבלנו באושוויץ. אני קורא לזה שיעור ראשון, כי אחרי זה, כבר היה הכול אפשרי. למדנו איפה אנחנו נמצאים. התארגנו בקבוצה, אני, אחי דריו, אלברטו מונטקיו ואליהו מונטקיו. ישנו, יחד באותה מיטה. קשה לקרוא לזה מיטה. זה היה מן מדף עץ, וכולנו

הצטפנו עליו. לאחר שעברנו את תקופת הקרנטינה בבלוק 27, יצאנו לעבודה בקומנדו. אז החלטנו, שכדי לחיות צריך להתאחד. אני הייתי היוזם. ידעתי שאסור לנו למות במקום הזה בהשפלה. אחרי מחשבה החלטנו שהדבר החשוב ביותר הוא לשמור על מצב שפיותנו. בכל ערב כשהיינו חוזרים מן העבודה היינו מסתדרים ב"אָפֶּל" (מסדר ערב) ואחר־כך היתה לנו שעה חופשית. בשעה הזאת היו חברי הקבוצה ממלאים כל מיני תפקידים מוזרים: אחד רקד, גיסי היה מתופף על פח ודריי אחי יוצא לגנוב. אני הדרכת את דריי איפה אפשר לגנוב. היינו גונבים מאסירים פולנים, שהיו שונאי יהודים יותר מהגרמנים. הם קיבלו חבילות מהבית, המון סיגריות — ואנחנו נזקקנו לסיגריות! את הסיגריות הם היו מחביאים בכיסים. אני הייתי מסתכל סביב ובוחר את המטרה, ודריי אחי היה גנוב. אחרי שגנב היה מסתלק מהמקום. היה צריך הרבה אומץ כדי לגנוב מהם, כי אף־על־פי שהיו אסירים במחנה היה להם כוח, חלק מהם היו אפילו קאפוס. דריי: היו להם תנאים טובים.

אלברטו: היו שם אסירים פוליטיים, הומוסקסואלים, וכן אנשים שהתנגדו לשלטון הגרמני. אנשים אלה עשו את העבודה של האס.אס.

דריי: תמורת הגנבות קיבלנו לחם. פרוסת לחם תמורת סיגריה או שתיים ואת כל זה עשינו כדי להמשיך ולחיות. קשה להסביר איך עברנו פתאום ממצאות של חיים בשאלוניקי לחיים של גיהנום. כאן אני רוצה לספר על שני רבנים מאוד מפורסמים משאלוניקי, שהגרמנים החזיקו 40 יום בקרנטינה. כולם בבלוק התפללו, כשיצאו לבסוף לעבודה, אמרו לנו בספאניולית, "חברה, אל תאמינו בכלום — אם היה אלוהים, היה שומע". אלברטו: אחרי כל זה איבדנו תקווה. אם הרב חביב, שהיה סמכות בשאלוניקי, וכשהיה הולך ברחוב כולנו רעדנו ממש מפניו, אם הרב חביב אמר לנו "אין אלוהים", איך אפשר להמשיך ולקוות? ... (מתוך: בנחבי שאל, עמ' 261)

שם פרטי:	אברהם (אלברטו)
שם משפחה:	צרפתי
תאריך לידה:	28.10.13
ארץ לידה ועיר:	ארגנטינה, בואנוס איירס
שם האם:	סניורה קבלי
שם האב:	מושון בן אברהם צרפתי
מספר אחים ואחיות לפני המלחמה:	אחות אחת, מוסר העדות — מנישואיו הראשונים של האב; שני אחים, שתי אחיות — מנישואיו השניים של אב
מספר אחים ואחיות לאחר המלחמה:	מוסר העדות הוא היחיד שניצל
מספר בני משפחה אשר נשלחו למחנות:	שתי אחיות, שלושה אחים, מוסר העדות
תאריך שילוח למחנות:	פסח, 1943
מספר אסיר במחנות:	117425
מחנות מרכזיים בהם שהה מוסר העדות:	אושוויץ, בינה, קָרְגֶן פֶּלֶזֶן
תאריך שחרור:	מוסר העדות אינו זוכר
מקום שחרור:	קָרְגֶן פֶּלֶזֶן

"ידעתי שיש טעם להינצל, ולכן עבדתי. מלת־המפתח שהצילה אותי היתה "עבודה". קיבלתי עלי כל עבודה, ובלבד שאוכל לשרוד. הכלל היה עובדים — חיים, לא עובדים — נשרפים. לא היתה בָּרָה. ידענו שאין טעם לבכות, ידענו ששורפים, אבל אף פעם לא ראיתי ממש תנורים. כי אסירים שעבדו לא התקרבו למשרפות. מי שהיה מגיע לסביבת המשרפות, כבר לא חזר משם." (מתוך: בנחבי שאל, עמ' 424)

שם פרטי:	אליקי (שמחה)
שם משפחה:	סרדס
שם משפחה קודם:	מיזאן
תאריך לידה:	2.23.?
ארץ לידה ועיר:	יוון, קורפור
שם האם:	דיאמנטה
שם האב:	אברהם

מספר אחים ואחיות לפני המלחמה:	שלושה אחים, אחות, מוסרת
מספר אחים ואחיות לאחר המלחמה:	אח אחד, מוסרת העדות
מספר בני משפחה אשר נשלחו למחנות:	אם, אחות אחת, שלושה אחים, מוסרת העדות
תאריך שילוח למחנות:	12.6.1944
מספר אסירה במחנות:	A — 8435
מחנות מרכזיים בהם שהה מוסר העדות:	בירקנאו, רונצברוק, מלכוף
תאריך שחרור:	? .5.45
מקום שחרור:	מלכוף, במהלך פינוי המחנה

"מה שעזר לי במחנה, היתה השירה. הגרמנים אמרו לנו כל הזמן "זינגן!" (שירו). והיינו שרים כל מיני שירים, את המלים המצאנו, למשל:

שיר א'
 בוקר בוקר
 אקום מוקדם.
 ולפני שארטיב את העיניים: אאוסטצן!
 וצריך לרוץ בשורה.

שיר ב'
 לא חשבתי, אמא שלי, שיהיה לי שיר של חיילים.
 שארחץ את הבגדים שלי, בלי אמא.

שיר ג'
 עם צחוק בשפתיים מושכים עגלת צואה,
 והגרמני מאחורינו
 מצליף בחגורה
 לה, לה, לה. " (מתוך: בנתיבי שאול, עמ' 386)

שם פרטי:	יעקב ג'קו
שם משפחה:	חנדלי
תאריך לידה:	23.7.26
ארץ לידה ועיר:	יוון, שאלוניקי
שם האם:	דודון
שם האב:	שלמה
מספר אחים ואחיות לפני המלחמה:	שני אחים, שלוש אחיות, מוסר העדות
מספר אחים ואחיות לאחר המלחמה:	מוסר העדות הוא היחיד שניצל
מספר בני משפחה אשר נשלחו למחנות:	הורים, שני אחים, שלושה אחים, מוסר העדות
תאריך שילוח למחנות:	2.3.1943
מספר אסיר במחנות:	115003
מחנות מרכזיים בהם שהה מוסר העדות:	אושוויץ I, בננה, גליביץ, דנצה, פרגן פלזן
תאריך שחרור:	15.4.45
מקום שחרור:	פרגן פלזן

מתוך עדותו של יעקב חנדלי:

"...ד"ר קואנקה היה אדם יוצא דופן, אדם מופלא. הוא לא חסך כל מאמץ ולא נרתע מכל סכנה אם רק התאפשר לו לעזור לאסיר חולה, לאו דווקא שאלוניקאי, ולאו דווקא יהודי. ברכות הימים נעשו השאלוניקאים אסירים ותיקים ומעמדם במחנה התחזק וגם הם צורפו ליחידה שתפקידה היה לפנות את הקרונות לאחר שהתרוקנו מהמטען האנושי. ב-44', כאשר הגיעו לאושוויץ ההונגרים, היו כבר היוונים בעמדות מפתח אחדות בתוך ההירארכיה של האסירים. הם היו מביאים לד"ר קואנקה כל "מציאה" שהיתה יכולה להביא לו תועלת במרפאתו, וזאת תוך סכנת חיים מתמדת. לאחר שספגתי את הצליפות ואיבדתי את הכרתי מיהרו שני פטרוני אל ד"ר קואנקה וביקשו ממנו תרופה כלשהי שתשכך את כאבי התופת שלי. נאסר עלי לציאת מן המרפאה שהוקצתה לו. שם היה עובד ובה גר. מרפאתו נקראה K.B., קראנקן-באו. הרופא אמר: "טוב, אתן לכם משהו." הוא נתן להם קופסת קרטון קטנה שבתוכה היתה משחה שחורה. הם מרחו על גבי את המשחה ולאחר ימים אחדים מרחו שוב. כמה זמן ארך הריפוי – אינני יודע. לזמן לא היתה שום משמעות באושוויץ וכבר למחרת היום נאלצתי לקום למסדר הבוקר. לא יכולתי לשבת. כשישבתי הקפדתי שלא יהיה מגע בין הישבן לבין מקום הישיבה. לעמוד יכולתי, עבדתי. יצאתי לעבודה כרגיל. עד היום אינני יודע איך עמדתי בסבל..."

יום אחד שמעתי, לחרדתי הגדולה, ששוב מכריזים את המספר שלי. היה זה כאשר עמדנו למסדר בוקר באפלפלאץ. לא ידעתי מה פשר הדבר. לא עוללתי שום רע על-פי הנורמות של המחנה. אפילו לא גנבתי. אדם שנתפס בגניבה – היו יורים בו במקום. מאוחר יותר הכרתי אדם שגנב פעם לחם מאדם תוך כדי כך שאותו אדם הגיש את הלחם אל פיו. כעונש על מעשהו של אותו "גנב" חרכו לו הגרמנים את המצח וקעקעו על מצחו את המלה "גנב" בגרמנית. הוא היה יווני. אני מתקומם נגד המלה "גניבה" בהקשר של מחנה ריכוז. נכון יותר לכנות זאת "אורגניזיר" – חכמת ההשרדות, לדעת להסתדר. קראו את המספר שלי ויצאתי מהשורה. האחראי מודיע לי מה שמודיע ואני מבין מדבריו רק מלה אחת: "Kuche" – מטבח. הועברתי לצריף אחר, קיבלתי בגדים חדשים ונשלחתי לעבוד במטבח. כאן מינו אותי להיות "קסלוושר" – מנקה סירים ודודים. את המרק היו מאחסנים בדודים ענקיים שהיו סגורים הרמטית כדי לשמר את חומם. הגרמנים היו מאוד מסודרים והטבח היה מאד מסודר. היה מצויד בסירים המתאימים, כמו כן הותקן שם צינור של חימום מרכזי, כך שבזמן שבחוץ היו עשרים מעלות מתחת לאפס – בצריף המטבח היה חם. היו לנו מים חמים וסבון והיינו מתרחצים. כל זמן שהותנו בבונה לא דבקה בנו אפילו כינה אחת, לפחות מבחינה זו היינו מטופלים. שרר במחנה נקיון מופתי. זה היה מחנה עבודה, מי שלא עבר

את הסלקציה — נשלח לבירקנאו ויותר לא ראו אותו. כך היה עם שני אחי. את שיער ראשינו היו מגלחים מדי שבועיים-שלושה; אבל בעלי העמדה בקרב האסירים היו בעלי שער. לקאפו ולעוזריהם היו שערות. נעשיתי איפוא "קסלוואשר". על דבר טוב מזה לא יכולתי לחלום. זה היה המקום הטוב ביותר במחנה. והנה אני במטבח, בבגדים חדשים, ופוגש את שני התאגורפים השאלוניקאים, ז'קו רזון וסלומוניקו ארוך. מהרגע ששלמה ארוך הגיע אלינו בשנת 1944 ועד השחרור בברגן-בלזן היינו שלושתנו יחד...

אותו צ'כי שהיה בעזרי היה איש טוב. אני כמעט משוכנע שהיה זה הוא שבא לעזרתי, כי ליוונים לא היתה עמדה מספיק חזקה למעשה שכזה. הוא האיש שכנראה דאג להעביר אותי לעבודת המטבח. יתכן שעשה זאת בעזרת ד"ר קואנקה. כאמור פגשתי במטבח את שני המתאגורפים השאלוניקאים. שניהם חברי עד היום. מי שבעצם הציל אותי מכל העניין היה ז'קו רזון, לשעבר הצ'מפיון של שאלוניקי, ידיד טוב שלי. קצטניק ספרו "פיפל" מספר על נער ששימש את בעלי השררה במחנה. היתה סכנה שאני, עקב היותי בגיל הזה שבין נערות לגברות, עלול להיעשות ל"פיפל" של אחד האחראים למטבח. והנה בא ז'קו רזון ומודיע לכל עובדי המטבח בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים: "ז'קוטו תחת חסותי. הוא בן חסותי. שיהיה ברור לכולם. אוי למי שיעז להתקרב אליו". הוא הודיע את זה גם לפולנים וכולם פחדו ממנו. הוא היה הר אדם, אכל הרבה והפיל את אימתו על עובדי המטבח. כולם רעדו מפניו. יותר מאשר מן המתאגרף השני, שלמה ארוך, שהיה צעיר ממנו. ארוך הגיע אלינו מבירקנאו, היה חדש במחנה שלנו, וז'קו רזון כבר היה ותיק. הייתי, אם כן, בן חסותו של ז'קו רזון. הייתי אז בן שבע-עשרה והוא היה בן עשרים וחמש. הוא הקריין נוכחות וכריזמה ופרש עלי את חסותו. הרגשתי מוגן ובטוח. ז'קו גם עזר לאלה שהפכו למוזלמנים. הוא קיבל עזרה מד"ר קואנקה. מי שהיה חולה נשלח לד"ר קואנקה, שהיה לו קשר עם ז'קו רזון. אחד עזר לשני. ז'קו הוא זה שקבע עבורנו את הנוהג להפריש ממנת המרק היומית לטובת המוזלמנים..." (מתוך: חנדלי יעקב, מהמגדל הלבן לשערי אושוויץ)

שם פרטי:	יצחק
שם משפחה:	לוי
שמות בדויים, קיצורים וכינויים:	צ'גניה
תאריך לידה:	1922
ארץ לידה ועיר:	יוון, שאלוניקי
שם האם:	סול
שם האב:	יוסף
מספר אחים ואחיות לפני המלחמה:	אח אחד, מוסר העדות
מספר אחים ואחיות לאחר המלחמה:	מוסר העדות הוא היחיד שניצל
מספר בני משפחה אשר נשלחו למחנות:	סבתא, הורים, אח, מוסר העדות
תאריך שילוח למחנות:	2.4.1943
מספר אסיר במחנות:	116082
מחנות מרכזיים בהם שהה מוסר העדות:	אשוויץ, בונה, גליביץ, דורה, ברגן בלזן
תאריך שחרור:	2.4.45
מקום שחרור:	ברגן בלזן

"רוב האנשים מכירים אותי בשם צ'גניה. כינו אותי כך על-שם שחקן הכדורגל המצטיין צ'גניה, ארמני על-פי מוצאו..."

ביום ראשון של פסח 1943 הגענו לאשוויץ, ולאחר התהליך הידוע של היום הראשון נכנסתי לבלוק 2. שם נשארנו ערומים לגמרי ורק אחר-כך קיבלנו בגד פסים דק. באשוויץ הייתי רק שבוע ימים,

ואחר-כך הועברתי לבונה ומיד שלחו אותי לעבוד בקרונות-משא. היינו ממלאים קרונות קרנטינה בחול ומרוקנים אותם. העבירו אותנו בעבודה הזאת כדי לשבור לנו את מוראל. שם נתקפתי הלם ממקרה אחד שראיתי. איש אס-אס אחד ציווה על אסיר להשתין. האסיר סירב, משום שלא הרגיש צורך לעשות זאת. לבסוף החליט בכל זאת להשתין, ואז קיבל כדור בגב. אז עוד לא ידענו על הכבשנים. חשבנו שזהו ריחו של בשר שמבשלים לארוחות שלנו. מי האמין בימים הראשונים ששורפים אנשים?

בבונה פגשנו את ד"ר קואנקה, והוא אמר לנו: "אל תחשבו על איש, כבר אין לכם הורים — תחשבו רק על עצמכם."

וכך עשינו.

לאחר הקרנטינה עבדתי בקומנדוזיבן — בסחיבת שקי מלט. באותם ימים התחילו את הבניה בבונה, בנו שם בית-חרושת לתעשיית שמנים מפחם, העבודה היתה קשה, הכו אותנו ורכים מתו. עבדתי עם כמה יוונים, יעקב ששון, עמונאל טבוף ויצחק חנוכה. אני לא זוכר שסבלתי ממשוה מיוחד בקומנדו הזה, כי תמיד עבדתי. הייתי חרוץ, ומי שעבד בחריצות, בדרך-כלל נשאר בחיים. עבדו אתנו גם בעלי מקצוע, בנאים, ולהם היו חיים קלים יותר, בגלל שלא רדפו אותם. לאחר העבודה בקומנדוזיבן עברתי לקומנדו 3. עבדנו שם בהנחת כבלים כבדים בתעלות, זה היה קומנדו קשה, כי היה קשה לסחוב את הכבלים האלה. היינו מסתתרים תמיד מאחורי אנשים חזקים, כדי שיחשבו שאנחנו עובדים.

פעם אחת החלטתי לברוח ולא להצטרף לעבודה. נשארתי במחנה והתחבאתי מתחת לבימה שנועדה למשחקי אגרוף או לשירה ונגינה של האסירים. התחבאתי שם כשבוע. האסירים היו יוצאים לעבודה, ואני הייתי נכנס למחבוא שלי ומחכה עד שכולם ילכו. אחר-כך הייתי יוצא, תופס דלי ביד ומעמיד פנים שאני עובד בעבודות נקיון.

בסוף נתפסתי. תפס אותי הלאגראלסטר, והוא הרכיץ בי באגרופים על הפרצוף. לא הייתי מסוגל לפתוח אה הפה ונשלחתי לרופא. הוא שלח אותי לאושוויץ — לצילומים. לאושוויץ הוסעתי במשאית-חנק. למשאיות האלה היו מכניסים אסירים, סוגרים את הדלת, והם היו נחנקים מהעשן שנפלט מהאגוז. למזלי, משום מה לא פעלה מכונת הגז. זה היה המזל שלי. ניצלתי. באושוויץ אבחנו לי שבר בלסת ושלחו אותי לבית-חולים בבונה. הייתי שם עשרה ימים.

לא הייתי מסוגל לאכול בכלל. לא היו לי שיניים, וכדי להחזיק מעמד העליתי גירה. הייתי בולע חתיכות תפוחי-אדמה, ובלילה מקיא אותן ולועס אותן לאט לאט. החברים שלי לא האמינו למראה עיניהם, אבל זה הציל אותי. בבונה הפכתי למעלה גירה. היה אתי שם חבר, איזקינו אנג'ל — והוא היה עד לכך. כשיצאתי מבית-החולים עוד המשכתי בהרגל הזה, כי פשוט לא הייתי מסוגל ללעוס. בבונה עבדתי בכמה סוגי עבודות, וכל קומנדו היה נורא מהאחר. ניסיתי תמיד להשתמט מהעבודה. פעם אחת מנהל העבודה בקומנדו תפס אותי משתמט מהעבודה. הוא אמר לי, "אם אתה לא תעבוד אני אספר לקאפו". ואני אמרתי לו "ואני אספר לז'אקו". ז'אקו רוזן, עזר הרבה לאסירים. אני חושב שאפילו הקאפוס פחדו ממנו, כי היה לו הרבה כוח. הוא היה מתאגרף במחנה, ובעזרת הכוח שלו הציל הרבה אסירים. ג'אקו ידע להסתדר עם כולם." (מתוך: בנתיבי שאול, עמ' 284-290)

שם פרטי:	יעקב, אברהם
שם משפחה:	רזון
תאריך לידה:	2.2.21
ארץ לידה ועיר:	יוון, שאלוניקי
שם האם:	אסתר
שם האב:	אברהם

מספר אחים ואחיות לפני המלחמה:	שני אחים, מוסר העדות
מספר אחים ואחיות לאחר המלחמה:	מוסר העדות הוא היחיד שניצל
מספר בני משפחה אשר נשלחו למחנות:	הורים, שני אחים, מוסר העדות
תאריך שילוח למחנות:	6.4.1943
מספר אסיר במחנות:	115264
מחנות מרכזיים בהם שהה מוסר העדות:	אושוויץ, גליביץ, דורה, פּרָגן בֶּלֶזֶן
תאריך שחרור:	15.5.1945
מקום שחרור:	פּרָגן בֶּלֶזֶן

"...כשהגענו לאושוויץ, התחלנו להבין את המצב. ואז אמרתי: "נפלתי!" אחד מהקאפוס הכה אותי ואני מיד החזרתי לו מכות. הוא התפלא ושאל אותי אם אני בוקסר. אמרתי לו שכן. למחרת כבר ארגנו לי התאגרות עם פולני אחד, והפלתי אותו כבר בסיבוב השלישי. המשחק היה בחצר שבין שני בלוקים וכשהיהודים ראו שאני מנצח הם זרקו אלי לחמים, מרגרינה וקצת גבינה. אז הבנתי שזה הסיכוי שלי לחיות.

הייתי בבלוק עם חיים רפאל, עם האחים שלו ואביו. אביו סבל מאוד. הוא היה רגיל לעשן, ולא היה לו סיגריות. הכרתי את אביו של חיים, ישנו מיטה מול מיטה. חיים היה בוכה כל הלילה, הוא דאג מאוד לאביו. פעם אחת אפילו הלך לגנוב קצת אוכל, ותפסו אותו והכו אותו בראשו, והוא חזר לבלוק הרוס.

כעבור חודש וחצי עברתי לבונה. למדתי מהנסיון, ובכל מקום אמרתי שאני בוקסר. אני זוכר שהתחרתי שם עם איטלקי אחד, שכבר בסיבוב הראשון נפל במכת נוק-אאוט. אחריו הביאו יהודי גרמני, בובי שמו, וגם אתו התחרתי. לא פחדתי מכלום, ובתוך זמן קצר ארגנתי משחקי אגרוף במחנה. הקאפולאגר אפילו סידר לי מקום לזירה, ונתן לי חבלים ופנסים. הם אהבו את המשחק הזה, כי זה משחק אכזרי. כל אנשי האס-אס היו צופים בנו. ובכל יום ראשון היינו משחקים. כמעט לא חסר לי כלום. בימים שלא שיחקתי עבדתי במטבח. אבל האגרוף היה הכל בשבילי. אני זוכר שפעם אחת אפילו הביאו למחנה מתאגרף מתוניס, יונג פרץ, אדם טוב. היה לי קל ועזרתי לאחרים. קודם כל עזרתי ליהודים משאלוניקי, כי היה לי קשר עם הקאפולאגר. דאגתי לשפר את מצבם של החברים שלי. חוץ מזה היתה לי שפה משותפת עם ד"ר קואנקה, אותו אפילו הגרמנים כיבדו. הוא היה רופא אף-אוזן-גרון. פעם אחת אמר לי: "ג'קו, אם אתה רואה אדם חלש, תשלח אותו אלי — אני אעזור לו." וככה היה: יהודים, חברים שלי, הלכו לרופא הזה וקיבלו 15 יום חופשה מעבודה. בתוך 15 ימי מנוחה שכאלה אנשים היו מבריאים ממש.

עזרתי להרבה אנשים, כי הייתי חופשי ואמיץ. אני לא אוהב לדבר על מה שעשיתי במחנה, אבל עשיתי הרבה. פעם אחת אפילו קניתי כינור לז'קו כהן, ויחד היינו מבלים כלילות בשירים יווניים. אני יודע שאנשים אומרים שלא היה אפשר להשיג כלום, אבל אני הייתי מסתדר, כי הייתי יכול לקנות

כל מיני דברים מהפולנים..." (מתוך: נתיבי שאול, עמ' 454-460)

הצעה לפעילות חלופית: הסרט "הולוקפוטמה"

— שואת יהודי שאלוניקי

אנו מציעים למורה שאלות מנחות לסרט. שאלות אלה עניינם הקשיים וההתמודדות של יהודי שאלוניקי עם מציאות מחנה ההשמדה והריכוז אושוויץ. כך יכול המורה להמיר את הפעילות שלעיל בצפיה ודיון על הסרט. עם זאת רצוי להעביר את שעור המבוא ורק לאחריו להקרין את הסרט.

המורה ינחה את הצפיה בסרט "הולוקפוטמה" טרם הקרנתו, וימקד את תשומת ליבם בנקודות הבאות:

1. מהם הקשיים של יהודי שאלוניקי באושוויץ?
2. מהם דרכי ההתמודדות של יהודי שאלוניקי באושוויץ?

— המורה יכיר עם התלמידים את תחושותיהם לאחר הקרנת הסרט.

— המורה יציג את הציטוט מדברי גוטמן: "אבל לדעת הכל אבודים מכל במציאות של מחנות הריכוז היו יהודי יוון..."
המורה יבקש דוגמאות והסברים לציטוט זה מתוך הסרט.

— כיצד ניתן היה לשרוד במחנה זה?
— המורה ישאל: לאור ספורם של ניצולי אושוויץ האומנם אושוויץ "פלנטה אחרת?"

רשימה ביבליוגרפית

ספרים

- חנדלי יעקב, מהמגדל הלבן לשערי אושוויץ, תל-אביב, 1992.
- יהדות יוון בחורבנה — זכרונות, תל-אביב, תשמ"ח.
- מולכו מיכאל ונחמה יוסף, שואת יהודי יוון 1941-1944, י"ם, 1965.
- קראוס אוטו, קולקא אריך, בית חרושת למות אושוויץ, י"ם, 1960.
- "בנתיבי שאול" — יהודי יוון בשואה, (עורך) רפאל שמואל, י"ם, 1988.

מאמרים

- גוטמן ישראל, "הקבוצות הלאומיות השונות במחנות ומעמד האסירים בעלי התפקידים", מחנות הריכוז הנאציים, ישראל גוטמן ורחל מנבר (עורכים), יד ושם, תשמ"ד.
- דיודון שמאי, "יחסים גומליניים אנושיים ומשמעותם בקרב אסירי מחנות הכירוז הנאציים", שם, עמ' 435-453.
- לנגביין הרמן, "מחנה ריכוז והשמדה אושוויץ-ברקנאו", שם, עמ' 217-233.
- נוביץ מרים, דפים לחקר השואה והמרד, שדרה ב', מאסף 4, תשל"ג, עמ' 199.
- פורת דינה, "יהודי יוון — דוגמא לשאלת היחס בין מציאות להצלה בתקופת השואה", דפים לחקר תקופת השואה, ח', תש"ן, עמ' 123-135.
- פלמן שושנה, "בעידן העדות: שואה" של קלוד לנצמן", זמנים, 40-39 (חורף, 1991), עמ' 4-28.
- צ'ק דנוטה, "השמדת יהודי יוון באושוויץ", דפים לחקר השואה והמרד, ב', תשל"ג, עמ' 181-194.
- קארפי דניאל, "יהודי יוון בתקופת השואה (1941-1943) ויחסם של שלטונות הכיבוש האיטלקיים", ילקוט מורשת, ל"א, תשמ"א, עמ' 7-39.
- קארפי דניאל, "יהודי יוון בתקופת השואה", מאז ועד עתה, צבי אנקורי (עורך), תל-אביב, 1984.
- ראובן שלמה, "התנועה הציונית בשאלוניקי", מאז ועד עתה, צבי אנקורי (עורך), תל-אביב, 1984.

ערכים אנציקלופדיים

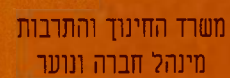
- יוחן בושקו ושמואל קרקובסקי, "אושוויץ", האנציקלופדיה של השואה, (עורך) ישראל גוטמן, כרך א', הוצאת יד ושם וספריית פועלים, 1990, עמ' 41-54.
- כרם יצחק, "יוון", שם, כרך ג', עמ' 566-570.

רשימת נושאים לעבודות תלמידים

אנו מביאים מספר נושאים בהם יכולים התלמידים להרחיב ולחקור. המרכז הפדגוגי ב"משואה" יעמוד לעזרת התלמידים. עבודות אלה תוגשנה ל"משואה", לקבלת פרסי לימודים.

1. אתונה — סיפורה של קהילה יהודית ביוון
2. יהודי יוון בתנועות המחתרת
3. סיפורם של יהודי יוון באיזור הכיבוש הבולגרי
4. ה"מיוחסים" — ביוון ובמחנות הריכוז
5. הרב קורץ — מנהיגות שנויה במחלוקת
6. היצירה היהודית בשאלוניקי
7. כתוב על אחת הקהילות היהודיות ביוון (קורפו, יאנינה...)
8. העליה היהודית מיוון בשנות ה-30
9. אפשרויות ההצלה ביוון בתקופת הכיבוש הגרמני
10. איטליה ויחסה ליהודי יוון — סיפור הצלה
11. שואת יהודי יוון בתודעה הישראלית

- רוזן מינה, בנתיבי הים התיכון, הפזורה היהודית-ספרדית במאות ט"ז-י"ח, ת"א, 1993.
- עזריאל יוסף, המגדל הלבן, תל-אביב, 1978.
- שאלוניקי עיר ושם בישראל, תל-אביב, תשכ"ו.
- רקנטי דוד א' (עורך), זכרון שאלוניקי, תל-אביב, תשמ"ו.
- ד. בנכנישתי, יהודי שאלוניקי בדורות האחרונים.

יד לחברי תנועות הנוער
ציוניות בשואה ובמרי
המרכז להוראת השואה
תל יצחק
תשנ"ד